

ГРИГОР ПІДДУБНИЙ

ШАФРОВИЙ ОКЕАН

В-ВО ВСЕУКР. РАДИ ПОЛІТКАТОРЖАН

ГРИГОР ПІДДУБНИЙ

ШАФІРОВИЙ ОКЕАН

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ
ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ
19 ХАРКІВ 33

Бібліографічний опис цього видання вжито в «Літописі Укр. Друку», «Картковому реєстру» та інших посажниках Української Книжкової Палати

Відповідальний редактор *Семиряжко*
Технічний редактор *Кійков*

Передано до виробництва 22/X-32 р. Підписано до друку 25/XII-32 р. Друкованих арк. 5¹/₈. Кількість літер у техн. арк. 48.000. Папір 62×93. Тираж 5.000

4-та друк. Трансдруку НКШ. Харків. Зам. № 4570-32 р.
Головліт НКО УСРР № 6354

ШАФІРОВИЙ ОКЕАН

Але й звідгіль уже — проміння —
і я вдивляюся пильніш.
Ось-ось розвалиться склепіння
й зі сходу вибухне ясніш
візвольне огнелике сонце,
таке ж червоне як у нас.

М. Терещенко

ПІВДЕННА МАНДЖУРІЯ

Вчора я переступив кордон; я перейшов з території, що під владна російському царству, на територію іншої держави. Я втік із Росії.

Від учора я вільна людина, бо припинилося мое нелегальне життя! Так, я провадив життя „нелегально“, поза рамцями закону й урядових регулювань; я був поза колом суспільного життя російського феодально-буржуазного суспільства, як революціонер і один, що зв'язав свою долю з долею мільйонів погиблених; я прийняв усі практичні наслідки, що випливали з цього становища.

Я був поза межами легального суспільства з його повсякденними турботами, втіхами, розвагами, чварами і дріб'язками буден-

ного життя: і тоді, як провадив нелегальну революційну роботу в підпіллі, живучи під прибраним назиськом і чужим чи фалшивим пашпортом, і тоді, як сидів у похмурих в'язницях, визираючи на світ крізь загратоване віконце, і тоді, як опинився на тисячу кілометрів від залізниці у відногах Байкальських гір, серед скель і первинних лісів, засланий на довічне поселення, і навіть тоді, коли, втікши із заслання, переховувався кілька місяців у великому сибірському місті, звідки оце кілька днів як від'їхав.

Ще вчора я зовнішньо спокійний, але повний упертої рішучості й заєяття, вимірював жандарські постаті російської тюрми народів і з хвилюванням та з придушеним калатанням серця проходив крізь пазури царських шпигів і провокаторів, простуючи за кордон. А сьогодні я вже вільна людина.

Перед мене пролягли прості і ясні просіки—крізь рівнини й степи, крізь гори й річки, крізь океаній тропічні континенти. Я маю за плечима двадцять шість років життя і запал боротьби за нове й одмінне життя на свою уподобу,—на основі придбаного досвіду, страждань і перемог у змаганнях.

Зв'язаний з революційним світом на двох континентах, я сам маю прокласти собі діржки до незораних царин, щоб запалити на них боротьбу із зогнилим суспільством. Але я сам мушу й добувати тепер усі дальші знаряддя, щоб кувати свою долю, що має

бути доля мільйонів таких самих борців цілого світу.

Я мчу назустріч долі, що я сам її маю витворювати. Це—складне завдання, але воно сповняє мене тримтінням грядущих світлих насолод і гордовитої певності.

Перед мене в обріях далини мріють мільйонові міста, а я маю пройти крізь них і буду робити своє,—наше спільне діло.

Кувати свою долю! Це гучно сказано. Але, чи справді я можу обрати сам свою долю, як вільна людина, і чи визначаю я тепер сам спосіб свого життя.

Так. І відчування волі—теж не омана: відпустіть людину з-за тюремних ґрат, і вона одразу набуває тисячу нових можливостей обирати собі долю, жити, працювати, визначуючи свою долю.

У тюрмі нічого вибирати й нічого визначати, бо призначені вам чотири стіни й загратоване вікно вже певною мірою визначають ваш день і ніч, вашу працю й відпочинок. Нелегальна людина не має багатьох можливостей обирати, бо обсяг його можливостей обмежений полюванням на нього поліцаїв, шпигів і жандарів, що кожної хвилини можуть визначити його долю тюрмою.

Від учора я звільнився від нелегального життя, загрози тюрми й заслання.

А тепер перед мене зникають у далині тисячі просік, що мов блискучі гудроновані шляхи сяють після ранкового дощу. Та най-

ближчий шлях, що лежав перед мене, це— п'ятисяча кілометрів від Чань-Чуню до Дайрену над Жовтим морем.

Я обрав собі цю можливість, чи краще скажім, з утіхою й веселим гомоном найдальших шпаринок моого єства, я прийняв цю можливість, наче дарунок на день мого визволення від царських кайданів.

Чань-Чунь, що оце я залишив його, можна вважати за початок Південної Манджурії, яка вся й цілком підлягає впливам японського імперіалізму, тобто являє собою колонію японського фінансового капіталу. Тут пролягає Південно-маджурська частина Східньохінської залізниці, що її побудував російський капітал, гадаючи безперешкодно перевезти цей ласий шмат Небесної імперії.

Як відомо всім, коло цього грабіжництва счинилася велика суперечка: Японія тут завдала російському імперіалізму здорового прочухана й відкинула його на північ Манджурії; всі російські концесії на хінській території в Південній Манджурії перейшли у власність японського капіталу, разом із таким містом-портом, як Дайрен, та таким воєнним портом і фортецею, як Порт-Артур.

Отже, саме до цих міст і мчав наш поїзд. А навколо нас постелилася рівнина Південної Манджурії — безлісій, безсніжної, теплої, наче осінньої, дарма що була вже зима.

Я розкошував в урочисто-святочному настрої, мов ластівка у сонячному сяєві.

Я був ущерть повний радісного почуття людини, що з пекельного льоху потрапила на запашне повітря весняного дня.

Льох! Ось як мені видався той світ, що я залишив його позаду: царська Росія з жандарями, поліцаями, тюрмами, катівнями, каторгою, довічним засланням та стратами.

До моїх грудей напливала хвиля почувань потуги й певности в собі й бажання змагатися з якимсь ворогом, кудись пірнути в борню.

„Ну, нехай, поживу в центрах політичної і революційної еміграції і наберуся сили. А тоді ми знову будемо там. Це нічого, що я тепер виїхав. Мусить бути переміна оточення. Треба після стількох років безнастанної боротьби в підпіллі, в опрічній тюрмі і на засланні, нарешті, впірнути в другий світ і поновити сили“.

Справді, я так і дивився на свій виїзд за кордон, чи радше утечу із заслання: як на виряд по силу і щоб поновити засоби боротьби.

Отак я мчу у краї незвідані, гостро вдихаючи в себе радше підсоння нових просторів, що падали на мене з південного обрію назустріч нашому потягові Східно-хінської залізниці. Я мчу назустріч тисячам звитяжних боїв, що піднесуть мене до найвищих щаблів існування, де ряхтіє веселковими кольорами буття, що надить мов трепетливі ніжні уста дівочі, провіщаючи незвідані втіхи.

І ось тепер я в вагоні третьої кляси азіятського зразку і мчу з неймовірною швидкістю на південь до берегів Жовтого моря, окрилений надіями, щасливий, як тільки може бути щаслива людина, що вискочила з безнастанної загрози тюрми, каторги і крижаних пустелів довічного заслання.

Вагон і оточення пронизує мене як щось дивно - незвичне.

Я оглядаюся навколо себе. Мої речі лежать угорі. Навкруги сидять навпочіпки хінці, з довгими косами, з шапочками на голові, дещо подібними до магометанських тюбітейок, що їх носить мусульмано - азійський світ. Очі трохи наскіс, ніс плоский, колір обличчя не жовтий, як це звичайно кажуть, а радше засмаглий. На тілі висіло якесь убрання, що на мій погляд скидалося скоріше на лахміття. Вони носили такі куртки, що скидалися на кохти російських селянок, без талії, зверху вужчі, ніж знизу.

Декотрі сиділи навпочіпки, навколо мене, і з неприхованою цікавістю пожирали мене очима. Це була незвичайна картина. З усього вагону і всієї густої людности, що сиділа на підлозі цього вагону, тільки я один і був европеець ; решта—всі хінці та може була якась група манджурів. Я власне манджурів і не бачив, може через те, що не вмів точно відрізняти їх ; я радше гадав, що вони тут є, бо серед пасажирів були одягнені інакше, ніж більшість хінців.

Коли я намагався знаками і рухами руки розмовляти з ними, вони западливо і гречно мені белькотали своєю мовою, що мені була так само зрозуміла, як гегання гусей. Весь вагон устелений людськими тілами, що сиділи на своїх кінцевинах та біля своїх примітивних і простих мішків чи клунків з баражлом, являв собою ніколи небачене видовище. В цілому вагоні нічого на підлозі нема: ну хоч би тобі якась деревина, чи будорок, або ж ослінчик. Не вагон, а просто тобі скриня та й годі. От тільки вгорі по під самою стелею вузенька поличка мабуть для багажу. Отуди я й поклав свої речі.

Хінці гречно показували мені біля себе на місце. Мовляв:

— Сідайте, добродію, адже ж і вам знайдеться містечко. Тим паче, що ви, видко, не з числа тих багатирів, що ото в цьому ж таки вагоні їдуть першою клясою у вигідних купе з м'якими сидіннями.

— Ні, ні! — казав я, забиваючи зовсім, що вони ні слова не тямили з моєї балачки.

Проте, я не хотів сісти на брудну підлогу, не спершись ні на яку дошку спиною чи рукою. Я сам себе піддержую весь час, але стоячи біля вікна. Це здавалося мені краще, ніж сидіти на брудній підлозі.

Я товкся в вагоні справді, як Марко у пеклі, блукаючи з одного кінця в другий, обминаючи сидючі скочурблені людські тіла.

Спершись на лікті, хінці куняли.

Тільки в кінці вагону, у придверному заглибленні стояв стійковий японець: він мав рушницю і тесак, і був досить відмінна постать у чорній уніформі, наче чорна ворона серед брудно-сірих і брунатних ворон. Протилежно до хінців він був малого росту.

Здавалося, він вартував якийсь вихід з одного вагону до другого. Але це тільки так здавалося: в дійсності з вагону не було ніякого виходу, крім бічного, і за ввесь час я ні разу не бачив нікого, хто б приходив до нас із другого вагону.

Мене почала допікати гостра сирата. Але куди я не поглядав, я не бачив ані найменших познак присутності у вагоні води. Ніхто абсолютно нічого не пив. Мені здавалося, що тільки японський солдат пив щось. Отож я й наблизився до нього і почав наче б то розмовляти. Я намагався вимовити німецькою мовою відповідне слово:

— Haben Sie Wasser?¹ — питав я, навмання німецькою мовою, показуючи на пляшку.

— Сакі,— чую на відповідь.

— Можу пити? — питав я, показуючи на свій рот.

— Сакі,— знову каже стійковий.

— Що воно ото за бісове „сакі“? — ламав я собі голову, не мігши ніяк второпати це слово.

Постоявши отак кілька хвилин біля нього, я поклав собі взяти до рук пляшку, щоб хоч

¹ Чи у вас є вода?

поглянути, що там за оте „сакі“. Посміхаючись до нього і показуючи рукою, що хочу подивитися, однак забувши, що це ніяк не можна рукою пояснити, я зробив рух до пляшки з наміром її взяти.

— І-і-ї-ну-ї-ї, або щось таке прогарчав стійковий, брутално штовхнувши мене в бік, а потім ще й замахнувся рушницею.

Хоч поштовх був і слабий, тільки такий, щоб відштовхнути від себе, проте мене страшенно вразила ця дика, вже справді капіталістично-азіятська брутальність стійкового.

— От тобі й цивілізований японський воєска! — подумав я.

Справді, на зверх дивитися — він був куди краще й чепурніш одягнений за наших солдатів. Одяг чистий, замість халяв та вайлуватих примітивних сорочок — якісь чепурно підв'язані рівними смужками бинди й куртка, що пасувала до постави. Все так ретельно. І ось — маєш таку дику бругальність.

А я перед тим був так на нього дружньо поглядав, наче б він був мій визвольник; коли мої думки були поринали до недавнього минулого, то я, поглянувши на стійкового, казав собі:

— Ну, тепер мені не страшно. Я в сфері діяння іншої держави, де є парламент, конституція, і всі так звані політичні свободи.

І солдат цей видавався мені майже символ цієї свободи: якже? він не був із царської армії.

Та оце я побачив і відчув, що це був ще гірший за царських посіпак брутальний звір, одягнений у військову уніформу.

Але ж ні: ось хінці, бідно одягнені, у ганчір'ях; вони теж азіати, але гречні, і ніколи не допустяться до такої брутальності... — казав я собі далі. — Отож, значить мілітаризм усіх людей обертає у брутальних звірів, що здатні боронити тільки інтереси свого хазяїна капіталіста і всіляких бюрократів з урядової кasti.

Ця пригода мене якось одразу витверезила від зачаровання; і я одразу побачив життєву об'єктивну правду, таку, яка вона справді була.

Та ж тут капіталізм розташувався у чужому краю! Тут його — колонія і він порядкує, як завойовник і грабіжник, а цей стійковий, то його вартовий. Тут може ще більша потрібна боротьба, щоб видушити цей рід панів і ненажер капіталістів та їхніх слуг.

Потяг далі мчав із шаленою швидкістю, рівномірно погойдуючи довжелезні вагони-скрині, де сиділи навпочіпки люди, — брудні, одягнені в чудернацькі, на погляд европейців, одяги, кунаючи й сплючи, сидячи на рівній підлозі.

Мене вражала ця швидкість, що її я зовсім не знав на наших залізницях, хоч я й чимало попокружляв по російській державі. Та ще дужче мене вражала друга особливість

залізничного руху в Південній Манджурії, а саме: потяг майже не стояв на станціях.

Я пригадую, як у нас завжди бувало так, що по станціях, навіть маленьких, ми маємо нагоду виходити на перон, попоходити на свіжому повітрі, і потім, аж після третього дзвінка, могли спокійно сісти до вагону, і тільки після сюрчка кондукторового потяг справді вирушав у дорогу, повільно пихаючи паром і повагом набираючи сили.

Ці ж манджурські потяги просто навдиновиж незабарні у своїх виrushах. На котрійсь станції, зачарований прегарним соняшним днем і лагідним повітрям, я вискочив був на платформу. Але тут же таки мусив утікати геть назад до свого вагона - қамери, бо зненацька мені довелося почути якийсь сюрчок, і потяг раптом рушив. Тут нема ніяких дзвінків, і потяги рушають раптом, несподівано й одразу розвивають велику швидкість.

Я ані одного разу не побачив на всьому своєму шляху жодної вартої уваги станцій. Очевидно, я проскочив Мукден, уночі спавши. Станційні будинки якось далекі від потяга, людей навколо майже не видко, ледве потяг став, як звідкілясь з'являється невеличка група хінців, чи може манджурів, яких я й не відрізняв, бо їхній одяг мав щось багато спільногого і був однакового азіяцького зразку. Вони хутко бігли до вагону, миттю зникали в ньому, і потяг уже гнав далі. Ще

вражає подорожнього бруднуватий вигляд усього навколо станції: нема ані дерев, нема чепурних будиночків адміністрації, а тільки сама станція і перон, що майже не відрізняється від звичайного ґрунту між рейками і якось зливався з рівниною навкруги. Сумний непривітно, чуже і незнане та негарне це все.

Мене також вражав обдертий вигляд хінців, очевидно селян, що сідали до вагонів, а деколи й до нашого вагону. Вони були у своїх чудернацьких одягах, що майже здавалися за лахміття.

Коли ж я поглядав на безкраю рівнину, шукаючи в ній оселі, якихось міст, то я не знаходив нічого. І тут, як і в Північній Манджурії, де - не - де я запримічав щось наче троглодитні хижі, чи якісь земляні побудови і я не знов, чи це — житла людей, чи захисток для худоби і тварин¹.

Справді, це були хінські фандзи, що я бачив їх oddалеку.

---

¹ В тому, що Манджурія мала пустельний вигляд за того часу, десь на початку другого десятиріччя нашого ХХ сторіччя, і немає нічого дивного. Річ бо в тім, що Манджурія почала стрішенно хутко колонізуватися вже протягом останніх двох десятиріч; тепер кількість людності в Манджурії оцінюють від 20 до 30 мільйонів, тим часом як 1910 року декотрі знавці оцінювали людність у Манджурії близько 5 мільйонів. Дайренська торгова палата 1921 року подавала цифру людності цього краю — 19 мільйонів осіб, що жили виключно з праці коло землі. Цікаво відзначити що Таліє - Ван — Дай-

— Яка сіра ця маса людська, яка темрява і які страшелезні злидні, — думав я, глядячи на цих людей, що, мов, отара овечок бігали з вагону до станції і назад.

— Коли ж тут можемо ми запровадити соціалізм, якщо ж тут тепер люди ще ходять ледве одягнені?

На цей запит, що я сам його поставив собі, я однак давав тут же таки цілком тверду відповідь:

— Нехай тільки щоч одна частина людства позбудеться капіталістичного ярма! Тоді за іншої системи суспільного ладу на земній кулі одразу так буйно розквітеться механізація праці, і почнеться таке масове вироблення речей, що нова соціалістична люд-

---

рен, що мав 1910 року 40 тисяч людності, тепер має вже десь 244 тисячі, тобто зрос у шість разів за 20 р. Це почали показувати, що спрабді в Манджурії, країні з нечувано багатим і родючим ґрунтом, тепер може проживати до 30 мільйонів. Людність ця майже виключно хінці, — манджурів буде десь близько 3 мільйонів, бо, як згадано, цей наплив людности відбувався в наслідок колонізації — з північних провінцій Хіни і капіталістичного розвитку краю, побудови залізниць тощо. Отож не дивно, що тепер Японія намагається загарбати і вже загарбала цей край, бо японська буржуазія сподівається насмоктатися тут досить соків. Тут вона має широке поле для визиску і своєї японської, і хінської трудящої людности та робітників, щоч одночасно тут вона також натрапить на революційний спротив трудящих мас, як це ми бачимо нині. Партизанський бо рух проти Манджурскої лержави є тільки один з виявів цього революційного руху трудящих мас проти Японії та її окупаційної політики.

ськість за короткий термін перетворить увесь світ, зробивши його невідінним¹.

Між іншим ця моя думка про труднощі переходу східного світу в соціалізм ніколи не покидала мене за весь час моєго переїзду через Тихий океан та через хінські, японські і філіппінські портові міста.

ТАЛІЕН - ВАН

Щоб заснути, я намагався кілька разів встеребкатися на поличку, де клали речі й де лежало мое манаття. Але мені це ніяк не щастило. І з великими пригодами, звязаними з намаганнями заснути, я протовкся цілу дорогу, майже не спавши аж до ранку.

Але всьому буває кінець. Скінчилася й моя подорож. Я — в Таліен - Вані, чи скажім просто з - японська, у Дайрені.

Ще на станції нас зустрів готелевий портьє з форменим кашкетом на голові. Кажу нас, бо коли я вийшов з вагону, то опинився на станції не сам, а в гурті людей, невизначеної професії й стану.

---

¹ Проте, я тоді ще не гадав що ця моя думка так скоро, ще за життя мое, почне реалізуватися, як це ми бачимо нині в Радянському Союзі, де виростає величезна промисловість на основі найновішої технічної бази. Та й сама Кінська, що тоді переживала добу буржуазної революції, теж уже перейшла в стадію переростання в країну рад — з країни капіталістичної і напівфеудальної, як вона була тоді, та з колонії чужоземного капіталу.

На мій здогад — серед них переважали робітники, але декотрі скидалися більш на селян, як на робітників.

Нас повели ранніми вуличками цього дивовижного міста, що вражало своєю незакінченістю багатьох європейських будов і хаотичною навалою легких і примітивних хінських халупчин. Сьогодні вона стоїть, а завтра хазяїн, власник її, може пересилитися з нею разом або й без неї, кудись далі:

— Ми йдемо до європейського готелю,— сказав нам наш проводир.

Ми, мов гуси, ключем чимчикували за ним, раз - у - раз повертаючи по вуличках, що мали досить пристойний вигляд: вулиці бруковані, пішоходи гарні, ще де - не - де в оцій частині видко й квітники або щось подібне.

Снігу тут не було й сліду. Рослинність частково була зелена, хоч і видко, що вона заснула; чекаючи на весну. Ранок був похмурий. Оддалеку, десь у просміках між будовами, через вулички видно, що місто збігало вниз, десь залягло в долині, а там було море.

Я уперше за все своє життя бачив справжнє море, і я подумав тільки:

— Нехай я вже завтра роздивлюся, що воно таке.

Ось і готель.

Це була маленька собі кам'яниця, одноповерхова, але міцно збудована, з парканом перед вікнами на вулицю і бічним парадним входом.

Коли ми увійшли до середини, то побачили довгий коридор, що далі йшов праворуч. По обох боках були двері й нумеровані кімнати.

Мені показали одну кімнату, крім мене нікого тут покищо й не було.

— Оце ліжко для другого подорожнього. Ця кімната для двох, — пояснив мені портьє.

На моє здивування, тут було таки чистенько. Чистіш, ніж це я бачив по наших гостиницях у Сибіру. Головне — усе було на своєму місці. По кутках не було жодного халаміду або речей, що іх напихують туди, щоб аби куди запроторити.

Я, розташовуючись, розкладаю своє причандалля. А сам увесь повний бажання обняти це нове мені місто: що воно є, і як буде зі мною завтра, куди звідси можна їхати? Десь є дорога в Середню Хіну. Чи не дозведеться мені поїхати звідци ще й туди?

Умившись, я вискаакую у коридор і тут же довідаюсь, що ціла група подорожніх простиють до еміграційного бюро. Я, звичайно, пристаю до гурту і ми виходимо. Була ще рання година, але вже діловий день почався і очевидно в еміграційному бюро робота теж почалася.

Еміграційне бюро дасть мені відповідь на безліч запитань. У кожному разі, це та точка, до якої тягнуться всі мандрівники, що приїхали з півночі. Я йшов туди, повний розмаїтих сподівань і... надій.

Коли я щасливо передерся через Чань - Чунь по другий бік кордону, то в мене ввесь час сиділо одне важливе запитання, на яке я ніяк не міг дати відповіді, а саме: куди я поїду з Манджурії і взагалі з Хіни, в якому напрямку і чи вистачить у мене грошей?

Отож, оце саме питання виникло перед мене й тоді, коли я приїхав до Дайрену. Це була чергова проблема моого політичного і частково особистого життя. Одне сполучене з другим. Я опинився перед багатьма можливостями.

Перед мене постелилося хінське місто із сорока тисячами мешканців, або щось близько того. Але тут, як видко, є й європейські domi й приміщення і якісь підприємства. Порт величезний. Це він збудований коштом руського темного, пригнобленого царятом і дідичем селянища. Тут лежать і грошіки, стягнені з українських селян і цілої селянської Росії з усіма її колоніями. Руський цар програв у війні Японії це місто, що коштувало разом із побудовами Порт - Артуру кілька сот мільйонів карбованців! Це був наслідок імперіалістичної російсько - японської війни.

Навкруги і вздовж по вуличках розташувалися численні майстерні хінського ремісничого люду, — впрост на вулиці, під откритим небом. Вони тут же таки лагодили чевреки і якісь прилади хінського щоденного життя. Яке це все злиденне, примітивне! Які вбогі потреби.

Я бачив, як хінці іли паличками риж, сидячи під якоюсь повіткою. Рижу було так мало в їхніх кругленьких дерев'яних блюдах, що мені б не вистачило його на одну страву, а їх було кілька істот: вони мусіли бути ситі, з'ївши оцю маленку жменю рижу. За три-чотири копійчини, або щось близько того, хінський робітник мусить прохарчувати себе, бо може ще яких три копійчини потрібні йому, щоб забезпечити своє життя від непогоди, щоб переносити десь ніч.

Мені було ясно, що в Дайрені я мушу загинути, якщо не встигну якнайхуткіш із нього від'іхати. Але куди і як можу я від'іхати?

Канада, Сполучені Штати Америки або Австралія, — ось три країни, куди звертався я уявно, шукаючи порятунку.

Ми перейшли кілька кварталів і опинилися перед європейським домом, що, як мені здавалося, був навіть розкішний. Пізніше я познайомився з багатьма країнами і великими містами і переконався, що подібна розкіш це є властиво мінімум комфорту по всіляких капіталістичних підприємствах та закладах, а надто там, де живе чи керує сам власник підприємства. Та цього разу мені відалося, що це надзвичайно гарно впоряджений малій палац: і чепурно перед домом, і вхід був якийсь оригінальний — з передпокоєм з скляним ганком, м'якими кріслами всередині та чистим, добре прибраним приміщенням для бюра.

Тут було бюро, якась жінка сиділа біля столу. Хінець тут, очевидно, був прислужник. Бо раз чи два він промайнув непомітно.

На стіні причеплено кілька великих мап, а по них проведені яскраві червоні лінії, що показують рейси для пароплавних компаній.

Скрізь — яскраво і принадно змальовані плякати та реклами. Але особливо загострювали увагу однідувачів три країни: Канада, Сполучені Штати Америки і Австралія.

* * *

Ось перед вами Австралія. Гарний малюнок: молода людина в чепурному новенькому вбранні, сорочка, зверху шлейки та випрасовані штани з рівними лініями, що показують на їхній свіжий і майже неношений вигляд. Білий комірець, краватка, рукави, засушені до ліктів. На голові — вовняний чи власне фетровий капелюх. Обнявши рукою стан гарної дівчини, — очевидно, в білій сукні і пречудових черевиках та з відкладним комірцем, — він показує другою рукою на прегарні краєвиди. Тропічна рослинність, кокосові пальми, потужний бамбук, якісь могутні велетенські дерева, переплутані ліянами. А на цьому тлі чіткий, розкішний дім-фарма і сам фармер, одягнений власне так само, як і молода людина. Поруч із молодою людиною постелена скатертина на землі, а на ній пляшка з пивом, далі сир,

розкрита бляшанка консервів і кейкс із ножем та виделками.

— Це має бути ідилія австралійського життя — стиха кажу я сусідові.

— Це все певно підсолоджено, — відповідає цей.

— Де б то воно видно було, щоб фармер був одягнений наче урядовець перед виходом із дому на вечірку або на урочисте свято, — ось що думав я, дивлячись на ці принали.

— Однак оті пальми, отой первісний ліс і якась багатовода синя річка з крокодилами чи ще якимись тваринами, ото справді захоплює, — думаю. — І як це жити ввесь час, не бачачи ні снігу, ані морозів, серед одзічної спеки й тепла?

Тропіки, сонце, спека, екзотика чорного континенту.

* * *

Декотрі з нас посідали, а котрі блукали уздовж стіни, розглядаючи різні реклами, російською та англійською мовою писані.

Аж ось перед нами з'явився сам господар чи урядовець; він дасть нам компетентні пояснення. Це була людина десь під тридцять років; на вигляд ще дуже молодий, з трохи горбовинним носом, білявий, з рудоватого в'дтінку волоссям, тонкими устами, чисто одягнений в європейський сірий костюм, на ногах замість халів — гамаші, у вузьких в колінах штанях, що пасували до всього вбрання.

— Пароплав буде аж через двадцять днів. Вам доведеться тут дожидатися пароплава. Житимете в гостиниці. Ілата один карбованець на добу, а харч ви знайдете в руському ресторані. — оце стисло відрубав він.

— А в Канаду коли? — почув я запити.

— Через три дні, — відповів той.

— Сан-Франциско? Ванкувер? — чую далі голоси.

Почалися звичайні розпити та запити. Котрі не брали ще квитка, ті тут саме, зараз таки, полагоджували ці свої справи. Квиток треба взяти насамперед. Це найголовніше. Бо з усім якось обійтися, а без квитка не поїдеш нікуди.

— Зарубіть собі на носі, — знову каже цей урядовець, рубаючи слова, владним голосом, що не терпить ніяких заперечень, ані сумнівів, — що коли котрий не має квитка, той не поїде звідси нікуди, хіба до Харбіна. Але ѹ коли до Харбіна немає грошей, то тут людина може вмерти, а роботи ніякої не дістане. Хінці працюють тут за десять або п'ятнадцять копійок на день зранку до вечора.

Ця інформація була декотрим із нас дуже потрібна. Вона вплинула на нас, як загроза батога над головою: ось хвосьне в повіті і шмагоне. І серце трохи стиснуло від незнаної небезпеки. Вона, ця незнана небезпека, найгірше впливає на психіку людини. Ви раптом відчуваєте, що на вас хтось замахнувся, але ви не знаєте, коли і де вас уда-

рить зрадливий ніж долі; ви ввесь час напружено оглядаєтесь, тримаючи себе напоготові для відсічі.

Однак, цього разу це не було почуття людини, зацькованої у підпільному житті й у вічній небезпеці серед шпигів та жандарів. Там ясне одне — арештований і край: ви викріслені з життя на довгі роки, а може й назавжди. Багато залежить також від того, що викрито з вашого минулого: динаміт, участь у бойових дружинах, організація замаху на поліцію, шпига, або ж участь у масових боях.

Тут було щось друге. Застрягнути в якомусь Дайрені на рік чи на два, працюючи за гравеника на день, годуючись жменею рижу — це теж для європейця — зійти на рівень тваринного існування. І нікому з нас ця перспектива не припала до вподоби. Ще б пак!

А проте — це всеж таки воля! Ви живете, змагаетесь і маєте надію перемогти¹.

Коли в бюрі стало менше людей, я звернувся до цього урядовця й спитав:

— А куди можна дістатися, щоб було якнайдешевше?

---

¹ Справді, чимало політичних емігрантів засіревали в Японії, в Кіні, однак вони всеж таки находили зачіпки; вони знаходили роботу, і згодом, хоч і з великими труднощами, відіїздили до Австралії, або до Сполучених Штатів Америки. Таке сталося, між іншим, і з Артемом Сергієвим, що прибував десь наприкінці 1910 року до Шанхаю і жив там, заробляючи собі на існування фізичною працею, доки не від'їхав до Австралії. Г. П.

— Тільки до Австралії.
— Скільки туди коштує дорога?
— До найближчого порта, куди більшість бере квитки, до Брізбейну квиток коштує пароплавом третьої клясісто десять карбованців.

Почувши цю суму, у мене ойкнуло на серці. В моїй кишені було десь близько вісімдесят вісім карбованців. Мені треба, отже, ще двадцять два карбованці на дорогу; та мені також потрібні ще гроші, щоб тут прожити — платити за харч і за готель. На це теж потрібна су́ма, не менша як сорок карбованців. Шістдесят карбованців мені бракує — ось який висновок мусив я зробити.

— А скільки потрібно грошей на квиток до Канади?

— До Ванкувера треба заплатити сто двадцять карбованців і на заставу потрібно 50 доларів, щоб показати їх при в'їзді в країну.

— У Сан-Франциську теж вимагають застави?

— Шістдесят доларів та квиток на пароплаві коштуватиме шістдесят п'ять доларів. Отже, найдешевше подорож це таки до Австралії, і я раджу вам туди й брати квитка.

— А чого ви радите туди? — питаю.

— А того, що у вас мабуть грошей на дорогу замало. Подруге, ви там найлегше дістанете роботу. А в Сполучених Штатах вам усе ж таки треба мати якусь суму гро-

шай для початку. Канада — це майже те саме, що й Сполучені Штати.

— А чого ви гадаєте, що в мене мало грошей?

— Я б не розумів взагалі причини вашої еміграції, коли б не бачив, що ви змушені були емігрувати, а в таких обставинах — добре, коли хоч трохи грошей є. Ваше становище тут буде важке.

— Це правда. У мене ледве на півквитка набереться всіх грошей. Писати в Росію, щоб прислали більше — нема кому. Повернутися назад я не можу. Що ж мені робити?

— А чого ви не можете повернутися назад? Ну, та мені однаково чого. Хай ваші родичі, чи хто там, надішлють вам півсотні карбованців і ви з цим можете вибратися звідси.

— Я емігрував з політичних причин, і не маю таких зв'язків, щоб мені хто вислав гроші. А батько мій сам ледве заробляє гроші, як робітник у Донбасі, і годує малих дітей. Сказавши це, я поглянув на цього панського вигляду службовця.

— Перейдімо до другої кімнати! — раптом каже він. — Доречі, я ще не снідав, то можемо зараз разом і поснідати, — холодним тоном закінчив він, так, наче б хотів сказати, щоб я забирався геть.

Однак, самі слова казали за щось інше. При тім я був голодний і радо погодився на його пропозицію, хоч мені і дивним видалося ~~це~~ запрошення.

— Bring another cover here¹ — сказав він хінцеві мовою, яку одразу я не зрозумів, але це значило, щоб той приніс мені приналежність для сніданку.

Хінець миттю повернувся звідкілясь і поставив перед мене тарілку, поклав ніж, виделку і раптом зник.

Хоч вражений усім, що сталося, я проте не ждав повторного запрошення і скоро заходився коло страв, що були на столі.

— Я сам теж політичний емігрант, засланій поселенець, і втік із Сибіру вже чотири роки тому.

Я служу в цій еміграційній компанії, але я єдина особа тут. У Дайрені нема емігрантів, крім мене. Мое прізвище Смірнов, — відрапортував він.

Після цього я вважав за свій обов'язок доповісти й йому про свою справу — процес, засуд і втечу.

— А звідки ви втекли? По якому процесу? Звідки ви самі? — засипав я його питаннями, одразу зрадівши такому відкриттю.

— Сам з Чернігівської губернії, був засуджений на довічне поселення до Сибіру. Утік із Іркутської губернії з поселення, — коротко сказав він мені усю свою біографію в оцих кількох словах.

Я більш і не питав його.

---

¹ Брайнг енодер ковер гіар — принеси ще одне паковане сюди.

Хоч я й був дуже радий усій пригоді, проте мені в ньому щось ніби й не до вподоби. Цей тонкий вираз навколо уст, його зовсім „джентелменський“ вигляд без познак неохайності, до якої я звик в Росії, чищені черевики, бездоганно голене обличчя і холодний вираз його очей та стисла розмова і рубані і навіть ціджені крізь зуби слова — все це мені нагадувало щось близьке до військового.

— Це все не від революції, а скорше від панівної буржуазної кляси, — думав я.

— Отже, ви тут і працюєте в цім бюрі? — питав.

— А що я маю робити. Котрі кажуть — це неморально. А я не хочу здихати з голоду і живу з цього. Коли люди хочуть іхати до Америки чи до Австралії, то хтось мусить їх обслуговувати, а задарма ніхто не буде нічого робити. За все плати.

Під час розмови увійшов до кімнати ще один джентелмен.

— Містер Мак-Дерміт — сказав він, показуючи мечі на цього пана.

Я встав і привітався. Але на цьому і скінчилася наша „розмова“. Містер Мак-Дерміт не знав іншої мови, крім англійської. Сам він жив не тут, а десь в іншому домі. Але цей сніданок, або, як вони називають, цей ленч—lunch—він мав тут¹.

---

¹ Ленч—другий сніданок, десь близько дванадцятої години.

Це був типічна людина з британського світу. Він сам, між іншим, був ірляндець, але в моїх очах це було майже те саме. Бо основне, що мені видавалося за найпершу ознаку національності, — мова, була в нього англійська. Він мав статуру середнього зросту, білявий, із сірими очима; у нього гарне підстрижене з потилиці й боків волосся, а залишений зверху густий шар сивобілявою хвилею лягав назад. Правильне і виразне й свіже обличчя видавало його за людину зовсім іншого світу.

— Справді він англієць, — сказав я сам собі, помиляючись зовсім тим, що його, ірляндця, змішав з англійцем.

Над усе — він був бездоганно виголений, одягнений в корічневий костюм, що сидів на ньому як виточений, визначуючи кожний вигиб його тіла. Він був гарний, ограйдний чоловік і чепурний без кричучої розкоші вбрання.

Я дивився на цю людину з іншого світу, уперше побачивши і познайомившись із нею. Який контраст з довколишнім світом: хінці навколо — це справжні невільники супроти цих самураїв європейців, що тут господарюють мов у себе вдома: вони чисто і гарно одягнені, вони старанно виголені, добре у перукарія підстрижені, зберігаючи вигляд людини, тим часом як усе навколо було гостро відмінне, убоге, злиденне. А яка протилежність навіть до російського світу з безглаздо голеними головами, кошлатими

бородами, неохайним одягом і місцями зовсім нестриженим волосям на голові.

— Скільки у вас грошей? — запитав мене Смірнов.

— Щось трохи понад вісімдесят карбованців, — кажу йому вдруге.

— Ваше становище не безнадійне. Я вам видам квиток до Брізбейну. Ви поїдете пароплавом хінської компанії. Я видам його вам за собівартістю, за вісімдесят карбованців. Решту ви мені надішлете, коли приїдете до Австралії. А з компанією я сам розрахуюсь.

— Але ж це ще не вихід. Коли б пароплав був тут на місці, то я міг би хоч і завтра виrushati. Але ж як я доживу до його приїзду, коли в мене немає на що прожити до його приїзду.

— Це ми теж налагодимо. Готель підлягає мені і я там господар. Я скажу, щоб з вас не брали за ночліг. А їсти ви приходьте сюди до мене. Коли мене навіть не буде, ви тут на столі завжди знайдете досить харчів.

Я не вірив своїм ушам. Це було так несподівано, що я раптом відчув себе, ніби врятувавшись від потопання. Значить я не буду тут блукати з пригодами; не треба мені жити разом з кулі і вантажити, може, горілку знову, як це я робив у Кіренську на засланні, та ще й за десять копійок! Ні, я відпочиваю три тижні, а потім сідаю на пароплав і іду до Австралії.

Я повертаюсь до готелю літерально на крилах. І раптом мені ввесь чорний, обідраний, мізерний, замучений каторжною працею схід, перестає бути пряма небезпека й загроза моєму існуванню та моєму й революційному буттю.

Але' зненацька мені цей схід, повний на товпів жовтої людності, видався мов світ невільників, що потопає у злиднях, у кайданах колоніяльної неволі, і мене шпигнуло в серце соромом за те, що я радію, від'їжджаючи звідци, залишаючи ці мільйонові маси, в кайданах, утікаючи від них, хоч як революціонер, я повинний був би прикладти своїх рук до справи боротьби за визволення.

— Але ж годі про це! Кожний на своєму місці і в свій час. В Хіні тепер своя теж революція. Ми будемо працювати за - для перемоги нашої, отже й для перемоги хінської революції.

ЯПОНСЬКА КОЛОНІЯ

Щодня вранці виrushував до еміграційного бюро і сидав там, часто - густо, навіть нікого, крім боя - хінця, в ідалльні й не бачачі¹.

Сам Смірнов не завжди з'являвся. Коли ж він приходив, то ми віталися, трохи розмовляли, але здебільшого говорили про будені дріб'язки, а насамперед про місто Дайрен.

¹ Бой — на сході так звуть усіх хлопців, що прислужують біля столу — від англійського слова „boy” — хлопчик.

Мене дивувало, що я не знаходив з ним спільної для розмови теми. Він сказав мені про себе, що він анархіст. З анархістами я сидів по тюрях і знаходив таки з ними чимало такого, про що можна було сперечатися й порозмовляти, а надто про парламентаризм, про державу. Але з ним — наче він і не був колишній засланий поселенець.

Мені чимало в ньому не подобалося. Він не порушував у розмовах ніякої теоретичної проблеми. Він, здається, забув про революцію, у нього не було запитань, коли і як ця революція здійсниться? У розмові він був вередливий і бундючний.

— Я не кланяюсь нікому,— казав він з приводу своєї роботи в бюрі.— Я вивчив англійську мову, і працюю з англійським підприємцем. Він робить гроші. А мені яке діло?

— А хто ж вам закидає, що ви ніби виправдовуєтесь? — питаю я.

— Поживете — почуете. Для одного я неморальний, для котрого мій заробіток не погоджується із соціалістичною етикою. Я чимало тут начувався вселяких розмов. Але котрий ото так балакає, той обов'язково користається з моєї допомоги. Котрий Й не потребує, той і не гадає шукати в мені моральних викривлень.

— Ну, та я нічого не чув, і не маю ніяких упереджень,— кажу я, а сам думаю:

— От паскуда, наперед каже, що я начхав на твої міркування, бо вони потрібні тобі, щоб виправдати одержання допомоги.

— Ну, та ви може не почуєте їх, бо мабуть і не шукаєте. Проте, я знаю ціну людям і не всім з однаковим чуттям допомагаю. Котрому помагаю, бо — політичний, а котрому — бо, крім усього, він ще й справжній революціонер.

З усього можна зробити такий висновок: він працював у бюрі, що спроваджувало людей за океан. У Західній Україні цих людей, що здебільшого не гребували ніякими заходами й засобами, щоб досягти свого, бойкотували й морально вважали за ніщо. І це з погляду дрібно-буржуазної моралі західно-українського дрібно-буржуазного суспільства.

Він, безперечно, брав участь у підприємстві і мабуть працював на відсотках. Так само в цьому місті з його сорока тисячами житців не було ніякого політичного життя, що нагадувало б щось до західно-европейських соціялістичних організацій, бо ж по над усе — це була японська колонія в Хіні. Заробляв він тут гроші, розважався, як можна розважатися отут разом з іншими европейцями.

Бридко й гидко для політичного емігранта: віддати стільки років для революції, щоб потім обернутися в одного з членів суспільства ~~колонізаторів~~, що ~~з ними~~ гити,

їсти, співати пісень та слухати музику в європейському чи японському барі.

Однак завдяки тому, що він не зірвав достаточно з політичною еміграцією, я вийшов із скрутного становища і мав тверду надію виїхати до Австралії.

* * *

Раз - у - раз, ідучи від бюро до готелю, я в думках зображав собі цю далеку, незнану й принадну країну.

Однак, я не їхав туди шукати пригоди; і справді, вона була в моїх плянах, мов далекий міжокеанський етап світового переходу, що я робив його, під тиском жорстокої до конечності, під нагнітом клясової боротьби, що точилася в країні півфевдельних дідичів і царів, у країні азіятського капіталізму, під берлом російського самовладдя. І я був оди ниця з армії революціонерів, розпорощених, розвіяніх, загнаних від найдальшої пустелі Арктики до найглибших пекельних просторів серединної Австралії.

Чорного сонця континент, залитий блискучим промінням золотих дощів із романтично знадних копалень, облямований з усіх країв шафіровим океаном, ти — чудовий у далекосяжних мріях мій етапе, моя перехідна станціє, що обіцяє спокій відпочинку на моїм шляху!

Але, цей мій шлях — куди веде він, куди ж піду я далі? Неваже я зіллюся з їхніми си-

нами — темношкірими аборигенами, чи білими прихильниками? Чи може, виконавши свій плян, я вирушу у дальшу дорогу?

Ну, з певністю у дальшу дорогу.

І перед моїми очима малювалася висока Швейцарія, ті славні, звідані всіма народами усіх часів і сторіч гори, де зосереджувалася наша революційна еміграція під час перебування за кордоном. Туди ж я мушу поїхати. Я мушу взяти всі напрямки, і допевнитися ще раз, що мої переконання підтверджує сама практика і теорія закордонного соціялістичного руху. Там, або в Парижі, були всі провідники. Там виходили часописи і кришталізувалася думка. Хіба ж мені не треба поповнити революційне знання після чотирьох років царського полону?

* * *

А справді, відколи я потрапив до в'язниці, минуло вже понад чотири роки: два роки в'язниці і два роки заслання на поселенні. Щоб зринути у вир нової боротьби і нелегального життя, я потребую поновити революційне знання. Може я якось ще закінчу університета, не для дипльому звичайно, а вільний університет, що дасть мені змогу бути всеозброєним і теоретично, і практично в боротьбі з царом і капіталом.

Університет може я знайду в Галичині. Я читав так багато часописів про ті події з боротьби українських студентів з синками

польських дідичів і панів, — що я хотів би обіznатися з тим життям і поруч там, крім науки, міг я бути дуже близький до українського кордону. Я дістану там зв'язки, і подамся знову у підпілля, може сам, а може й зорганізую гурт для цілої великої роботи, для постави на ноги нової соціалістичної Організації на Україні...

Ці мої мрії раз-у-раз сповнювали мене вщерть, і я сам готовий був по кілька годин блукати кількома вуличками цього європейсько-хінсько-японського міста, де були рештки будов, що нагадують Росію, і будівлі, що були перемішані з японськими, хінськими стилями і мабуть якимись іншими оригінальними, але не азіятськими будовами.

Однак у самому місті не було чого надзвичайного, могутнього, століттями накопиченого східнього багатства, з палацами, храмами...

Це було радше брудне, скоро збудоване і складене з тисячів хиж хінських та легких магазинів і крамниць, що їх легко перенести. Справді, це — нове щойно збудоване місто. Найцікавіше в ньому це порт: величезні бетонні береги із залізними „цвяхами“, мов деревина, товстими, а на тих цвяхах причеплювали грубезну линву, але це — коли приставав якийсь пароплав. На пароплавах, що їх тут не так багато й бувало, мені не доводилося ще бувати; і тут я спостерігав з берега метушню на чардаку матросів, думаючи:

„Не втече, вже я побачу зблизька морську машину,— не сьогодні, так завтра“.

Ми з нетерпінням чекали на прихід нашого пароплава, що мав забрати цілу партію емігрантів до Японії, звідки ми мали далі їхати вже великим океанським пароплавом через Тихий океан до Австралії.

У промежки вільного часу я блукав по місту і оглядав з високих місць довколишні гори.

* * *

Неподалеку звідси був і Порт-Артур, де російські солдати накладали головами, обороняючи російських капіталістів та капітали самого царя. Ще так недавно тут відбулися криваві бої. Яких вісім років тому? І як все змінилося.

Від росіян колонізаторів не лишилося й ані духу, якщо не вважати кілька напів·власників готелів. Всі підприємства, зв'язані з концесіями, з монополіями, з привileями — все це належить уже японським капіталістам, що за договором дістали собі оцій цілий півострів Квантунг з містами Дайченом та Порт-Артуром, де повистромляли свої чорні жерла дальнобійні гармати: і з надбережних панцерників, і з надбережних фортечних веж.

Колонія японська! Як вона подібна до всіх інших колоній, що ми знаємо про них з описів та оповідач. Влада задовольняє всілякі інтереси капіталіста, вона до його послуг. Тим то, як тільки пішла російська

окупаційна влада, з нею вимелися звідси і російські капіталісти. Прийшла японська окупаційна армія, з нею прийшли й капіталісти, бо ж для них це діється, для них скуповують і збройно здобувають землі й території.

І погляньте навколо. Скрізь ви побачите цю панівну верству, тут серед десятків тисяч трудящих хінців серед місцевої людності. Японці тут господарі банків, де ми міняли свої гроші. Вони — в бюрах, на залізниці, на митниці, в установах; на фабриках — іхні інженери, іхня техніка, іхні нагінчі, одним словом — вони сіль землі, бо для них стоять стійкові з рушницею й кинджалом з боку.

Одного разу я, блукаючи, забрів до якоїсь японської ресторациї.

Я міг зайти, я чужинець, і мене могли прийняти тільки так, як належиться: одягнений з-европейська, я не викликав ніяких сумнівів.

Тим то, коли я увійшов до низької підвальній кімнати, до мене приступив чисто одягнений японець і запитав:

— Чого я хочу? — так я зрозумів його. Власне я нічого не зрозумів, але з усього я мусів припустити, що він поставив мені оце саме запитання.

— Попоїсти!.. Чорт побери, — думаю, — хіба ж не ясно чого. — Есен! Вас габен зій цу есен?¹ — кажу німецькою мовою, яку я достатньо для такої нагоди знав.

¹⁾ Essen! Was haben Sie zu essen? — Істи! Що у вас є попоїсти?

Але одразу стало відко, що японець роззявив рота. Очевидячки, він нічогосінко не розумів із цього діалекту.

Потім йому обличчя раптом засяяло, і він, зробивши як найприємніший вираз на обличчі, звернувшись до мене і повторює два слова:

— Русі гам, русі хам?

Я ніяк не міг второпати, що воно за біс гам - хам. А що він вимовляв оце „гам“ з дуже легким придихом, то я, незнайомий з цією особливою вимовою легкого придихального „га“, почав здогадуватися, що це не га, а тільки „х“ і тоді виходило б що він каже:

— Руський хам, руський хам!

У кожному випадку оте „руські“ він вимовляв майже цілком з-російська, і це прямо піддавало думку, що й друга частина речення має бути: „хам“, а не якесь там „гам“.

Сумніву ніякого не могло бути. Він називав руських хамом і мене він очевидно також величав цим прикрим словом. Хоч я не мав найменшого сумніву, що ті руські, що отут хазяйнували, були не тільки справжні „хами“, а навіть найпідліша мерзота, але я також був певний ще й того, що теперішні господарі Квантунга є не менші хами і мерзота, і сам оцей, очевидно, господар ресторациї, що отут висмоктує з хінців та й робітників - японців собі кривавий зиск, є теж сволота. Алеж ні руські, ні японські трудящи — не хами, ні в якому разі!

Тим то я майже тої самої миті раптом почав підносити тона й, нарешті, обурився і люто загарчав на цього нахабу, що намагається мене образити.

Справлі, як він сміє отак називати всю російську націю? Аджеж робітники не брали участі в імперіялістичних наїздах? Аджеж трудящі маси навіть вчинили революцію проти кривавих катів імперіялістів? Та ж хіба винні у війні японські робітники? Хіба ж можна покладати на них вину за політику японських імперіялістів? Ні в якому разі!

Я сп дівався, що мене можуть отягнути до поліції, або викинути з ресторану. І не знаю, як би моя пригода далі скінчилася, коли б у японців не майнула в голові бліскуча думка: дати мені наочну лекцію з англійської мови.

Ні слова вже не кажучи, він зробив рух до людей навколо, і сам зневід'єлька зник за дверима в середину приміщення.

Всі чекають чогось. Чекаю й я...

Коли бачу, а він виходить з дверей і тримає щось у руках.

Шинка! Звичайна шинка, смачна на вигляд із шкіркою і товщем!

„Але чого ж вона „хам“ та ще й „руські“?

— Руські „хам“? — питую його для певності.

— „Руські гам“, — каже він, трохи змінивши мою вимову на „аш аспіре“.

Проте, все ж таки якась дивовижна плутанина: руські „хам“, образливе слово, ніби

значить тільки „руська шинка“, отже нічого образливого немає. Однак усе таки шинка — це ж від свині, або частина свині! Невже ж він гадав, що „хам“ це треба розуміти руська свиня?

Мені близькавично та думка майнула в голові, але я поклав собі на це не зважати. Всі мої здогадки були помилкові, ясно як день. Він же бо в усьому іншому був гречний і приятливий і треба відкинути всі підозри й сумніви.

Я ухвалив собі,— на знак виправи своєї помилки і щоб подати приклад цивілізованої поведінки,— зробити гарну міну й таки повечеряти шинкою. Я заплатив якусь досить дорогу ціну, як на мої засоби та якщо вважати на ті ціни, що були скрізь у місті.

ВІДГУКИ ПОДІЙ З РОСІЇ

Дні минали. Ми одержували російські газети, але здебільшого випадково. Події дедалі більше показували на зростання революційної хвилі.

Страйк у Петербурзі, коли на заклик революційних соціал-демократів (більшовиків) п'ятдесят тисяч робітників вийшли на вулиці міста на день відкриття IV Думи Державної, позначував дальнє розгортання революційного масового руху, перехід його на вищий ступінь. Отож, у Дайрені, я про це й читав у старих російських часописах.

Це все мене хвилювало і я раптом знову відчув, що одірвався від тої течії, що гнала й била хвилями на цей кам'яний вал самодержавства, і розбивалася об його, хоч і зогнилі в основі, але ще таки тверді мури.

— Ну, тим краще, скорше перейти цю заокеронну смугу і знову до роботи,—гадаю собі, читаючи вістки про страйковий рух.

Справді, ці всі події в Петербурзі викликали тоді у багатьох піднесення настрою й великої надії. Але тільки Володимир Ілліч Ленін дав їм глибоку оцінку, зв'язавши їх з усім розвитком революційного й робітничого руху за того часу. Він писав:

„15 листопада відкрилася IV Дума. 15 листопада сталася демонстрація робітників у Петербурзі. В зв'язку з попередніми політичними страйками, на ґрунті цих страйків, ця демонстрація відограла ролю великого історичного явища. Від страйків стався перехід до демонстрацій. Рух мас піднісся на вищий ступінь: від страйків політичного характеру до вуличних демонстрацій.

Це великий крок вперед, що його повинні підкреслити, відзначити й гідно оцінювати всі свідомі керівники пролетаріату“.

„Цей крок наперед набував тим більшої ваги, що він збігся з відкриттям чорної третє-червневої IV дідичівської Думи. Прегарно-обраний момент для демонстрації. Славетний пролетарський інстинкт. Уміння противоставити і порівняти відкриття чорного „пар-

ляменту" з червоними прапорами на вулицях столиці! " ¹.

Справді я жив іще подіями другої половини 1912 року. А які були ці події, я зараз нагадаю читачеві.

У липні зчиняється повстання саперів у Туркестані, а потім і суд, що закінчився такими страшними вироками: п'ятнадцять засуджено до страти, а сто дванадцять на каторгу.

У липні військово - морський суд у Севастополі розглядає справу п'ятнадцяти моряків з панцерника „Іван Златоуст“ і засуджує десять осіб до страти. У серпні оголошено воєнний стан у Севастополі й Кронштадті, зважаючи на хвилювання у фльоті. У Севастополі військово-морський суд розглядає у жовтні справу ста сорока семи моряків, обвинувачених у підготові збройного повстання. Сімнадцять засуджено до страти, а сто шість до каторги. У низці каторжних тюрем — Алгачі й Кутомарі, — відбувається драма: в'язнів катують різками, частина з в'язнів позбавляють себе життя. З приводу всі оцих подій, а надто смертних вироків у Севастополі, скоплюється хвиля політичних страйків, демонстрацій, мітингів: у Петербурзі страйкує понад шістдесят тисяч осіб, у Москві — сорок тисяч, а в усій Росії двісті п'ятдесяти тисяч осіб. Також чимало

---

¹ Ленін, XVI т., стор. 207. 1930. Ленінград.

демонструють на знак протесту проти катувань політичних в'язнів у Кутомарі.

* * *

Я знайшов кількох емігрантів у готелю, що з ними я міг розмовляти на ці теми. Більшість із них, правда, були собі звичайні заробітчани. У Харбіні агенти Дайренського еміграційного бюро провели сприйну рекламну роботу на користь виїзду до Австралії і чималенька хвиля робітників з залізниць, з копальнь вугілля, здається, з Сучану, посунула до незнаної теплої країни з великими зарібками.

Я, звичайно, надто не вдавався тут в якусь агітацію, або якісь одвертості, бо тут все ж таки я ще не вийшов з кола впливу російської держави, але я не ховався і з своїми поглядами.

Ці люди однак біля мене були якісь або байдужі, або стримані.

Але з-поміж групи людей, що з ними я був у товариському зв'язку, був один політичний емігрант: Анатолій Завадський¹. Він утік з поселення куди дістався після кількох років каторги, яку він одув в Одесі. Він був іще молодий хлопець, може мав тоді років з два ціять п'ять Чорнявий, з маленькою борідкою, що була радше зайва прикраса на його обличчі, з виразом висна-

¹ Він тепер є член Всесоюзного товариства політкаторжан та засланців поселенців.

ження в очах, він був стриманий, до всього байдужий, наче після довгої хвороби.

Його батько був якийсь заможний урядовець, як я тоді це розумів, і міг допомогти йому; але чого він застрявлений у Дайрені мені не було ясно: здається, чекав на передачу грошей з дому, щоб іхати кудись далі. Отже, ми були в однакових умовах дожидалися наголи від'їхати з найближчим пароплавом до Японії й далі.

Коли я, сидючи у нього в кімнаті, обурювався на різні події, на поведінку царських жандармів, на катування в'язнів, то він мені з виразом здивовання говорив:

— Невже це вас ще обурює? Дивно, що ви досі не звикли до цього найпідлішого явища. А мені, проте, полобається ваш тон і реагування.

— Та хіба ви гадаєте, що людина може втратити здібність обурено реагувати на злочини царського уряду тільки через те, що вона вже досить звикла бачити перед собою оці усі свинства?

— Ні, не те, щоб іх признати за правильні, але ж це все у нас звичайне і мене тут дивує, що у вас ще так багато життєвости залишилося, що ви можете так бурхливо на це відгукатися.

— Ну, то як же ж на вашу думку? Схилити голову перед фактами чи що?

— Але ж, яку вагу це має? Схилятися ми не будемо, але не всі так реагують. При-

наймні в мене немає такої сили, щоб я міг отак витрачати свою енергію на вислів гніву з приводу неподобства царських жатів і жандармів.

— Я гадаю, що цю енергію ми ніколи не повинні боятися вичерпати. Невже ж ви після каторги втратили чуття протесту?

— У мене каторга взяла всі сили, і я тепер майже порожній. Я втік одразу з поселення. І тепер я ще живу каторгою, що висмоктала з мене всі соки і нерви.

— Але ж ви не втратили свою ненависть до каторги і до тюремників та царської влади? — питаю я, щоб з'ясувати собі, що думає хлопець.

— Ні, я не втратив ненависть, я сам повний ненависті, але у мене нема сил голосно про це кричати й бурхливо лаятись. У вас тюрма була легша і вона не з'їла у вас так багато сил, як у мене. От і все.

— Це можливо. Ви були в каторжній тюрмі, а я в звичайній.

— Та я думаю, що цим не все пояснюється. Мені подобається те, що у вас чимало життя і ви здатні реагувати на найдрібніші неподобства, — він приязно посміхнувся, лежачи в ліжкові.

Коли б я не заходив до нього, він завжди лежав у ліжкові. Справді, він таки був виснажений у каторзі. Втікши з заслання зараз таки по прибуттю, він іще досі не загоїв своїх тюремних ран, і прислухався до жив-

чика життя так, наче б спостерігав його з катаржної вежі. Він був тут уже чималий час і знав більше за мене про Смірнська й про обставини навколо. Він доживав свої гроші, що мав, і ждав на більшу суму, щоб виїхати геть звідси.

Він не поїхав разом з нами. Я не знаю, що сталося з ним тоді і як надовго він ще зостався в Дайрені.

ЯПОНІЯ — МОДЖІ

Нарешті, наш довгожданий пароплав прибув і став біля могутньої бетонованої набережної.

Нас назбиралося близько до півсотні емігрантів. Але серед них не було ні одного політичного емігранта, а все заробітчани: деякотрі постаті селянського вигляду, декотрі — сумнівні особи, невиразної професії; було ще кілька жінок, що їхали до своїх чоловіків. Вся партія їхала до Австралії; до Америки емігранти мають їхати іншим пароплавом.

Але цей пароплав японської компанії має одвезти нас тільки до японського порта Моджі, а звідти ми маємо сісти на великий океанський пароплав, що робить рейси між Японією, Хіною та Австралією. Обидва пароплави зв'язані в часі між собою, щоправда, з невеликою перервою в кілька днів.

Пароплав цей мені вельми не подобався. Наїм емігрантам відзначили окремий куток,

окремо від японців та хінців. Але обстанова в третій класі була неймовірно бридка. Ми силіли літерально в льоху, на паскудних темних нарах, де не було ніякої змоги і повернутися.

Ми мало виходили наверх, бо тут і погода була така, що ніхто не хотів із пасажирів іти нагору.

Вітер завзято бив у обличчя, шматував одіж, і, здавалося, що він штурне нас у море. Ми зараз таки тікали назад із чардака вниз до нашого льоху.

Наш харч складався із європейської їжі. Але це була ледве змінена японська страва: риж, кусники м'яса-солонини і чай. Більшість емігрантів однак повитягала якісь свої запаси з валізок і уминали кожний на свій смак.

Тільки мені довелося задовольнятися казенними харчами. У мене вже не було нічого, крім кільканадцять сен, що я зберігав їх на перебування в Моджі, де нам доведеться кілька днів чекати на океанський пароплав, отже, і спати доведеться ж таки в готелю. Поза тим треба ж іще й на харчування зберегти, бо там я не матиму без окремої плати навіть і бридких харчів з пароплавної кухні.

— Однак, коли такі харчі будуть ввесь час аж до Австралії, то мені доведеться зазнати гіркої, — думаю собі, лежачи на залізних нарах у темряві пароплава.

— Годі, однак, про це; хіба ж не досить мені того, що я, нарешті, іду, що Хіна залишилася позаду, що Сибір — чи побачу ж я коли його?

У мене нема жалю до тих місць, що засталися позаду. Я повний спраглого поривання до нових життєвих просторів, до незвіданих небосхилів, що зливалися в моїй уяві в один суцільний міраж шафірових вод Тихого океану, уквітчаних пурпурно-зеленими островами, і суходолу з кокосовими пальмами, з високими евкаліптами, вкритим блакитним небом з південним хрестом, — аж ген до крижаних пустель далекої Антарктики.

Однак ми їдемо Жовтим морем і ми обгинаємо Корею — ще одну колонію японського імперіялізму, та простуємо до Японії, — країни Сонячного Сходу.

* * *

Коли я виходжу на чардак, я старався вдивлятися у північному напрямі; я малював собі зелену субтропічну на бережну країну — Корею — Країну Ранкового Спокою, що її, загарбавши, Японія обернула на провінцію, чи радше у півострів „Чосен“, навіть не заливши їй якоїсь політичної назви. Та каламутне море й сіре небо нічого не казали мені про трагедію двадцяти двох мільйонової нації, що гине в пазурах імперіялістичного азійського хижака.

Навколо — похмуре, безсонячне небо; хвилі соленої води рвучко билися об борти нашого кілька тисячтонного пароплава.

* * *

Наша подорож тривала дві доби. Третього дня надвечір ми узгледіли на сході темно-зелену смугу на небосхилі. Через годину смуга обернулася в зариси надбережного краєвиду, серед якого в кущах дерев з подальшими ступенями гірських пагорків виступив рясний квітник людських осель — місто. Це Моджі.

Ми висипали на чардак з усіма нашими манатками. Ми тримали біля себе валізи або чемодани та всілякого вигляду грубі й брудні скрині, а крім того ще й кожний мав подушку та ковдру або й сяку - таку одіж, що була здебільшого накопичена поруч із подушками.

Поволі ми наблизялися до берега, але зовсім до нього не підходили. До нас напливло чимало човнів. Нас почали спускати з корабля по спеціальніх складних сходах, що повисли вздовж бортів і стінок пароплава, аж до води.

Коли ми групами повсідали в човни, я з неприхованим любознавством вдивлявся в типи японців, що, на мій погляд, тут у корінній Японії, повинні були б інакше виглядати, ніж у Дайрені.

\Вони справді були тут інакші. Я бачив тут масу робітників, човнарів, вантажників і носіїв, що цілими гуртами сунули вздовж надбережних побудов, або ж виконували різні інші роботи. Маленькі люди, рухливі, чорноокі із скісними очима, і з верхніми вищереними трохи наперед зубами, вони спригно і поквапно снували сюди й туди й кишіли по вуличках.

Моджі — чималеньке місто, десь близько ста тисяч житців. Але яке дивовижне й оригінальне місто. Воно мені припало геть більше до вподоби, ніж Дайрен, чи Харбін, або навіть Чань-Чунь, хоч останній я й бачив в стані захватно-екстазного почування на день мого визволення.

Яке рясно переповнене людьми місто! На вулицях повно: натоєпи йдуть уперед і назад вузенькими вуличками і пішоходами, наче на святочному поході. І всі — надзвичайно чисто вбрані, здається кожний має отак собі наче довгу світку на бавовні. А маленькі жінки, що рухаються й дріботять швиденько, наче дівчатка на зеленій царині, одягнені в теплі, з бавовняним сподом, убрання, з широкими рукавами, що звисають аж до талії, підперезані широченими поясами з такого самого матеріялу. А котрі носили дітей на спині, ті мали ще додаткові приладжені одяги — торбинки — ховати дітей.

І всі жінки мають чорне, пишно причісане волосся, що облямовує смугляво-тъмяні

обличчя, мов чорна пелюсткова рямка; й маленький рот посміхався, показуючи білі верхні зуби. Та це не псуvalо аж ніяк враження і приємна милovidність від жіночої граційності залишалася.

Наш багаж привезли носії в своїх двуколесних возиках, а ми приїшли самі. Як правду сказати, я трохи боявся, чи не згубиться якась там наша валізка.

— Треба, щоб хтось із нас пішов за ними, — говорив один дядько з наших мандрівників, пикатий, округлий, що шкандинав поряд мене раз-у-раз озираючись назад та хрипко гукаючи до своєї грубої і також пикатої жінки.

— Нет, нет, карашо, карашо, — повторював російською ламаною і дуже понівечинюю мовою, тонісенський і крихкий на вигляд, японець, з-европейська одягнений, в капелюсі і піджакі, і черевиках, як і належиться справжньому европейцеві.

— Карапашо, карапашо, — передразнював його другий грубезний, очевидно з села, емігрант. — А коли пропаде, то хіба ж ти заплатиш?

— Нет, нет, карапашо всю тут. — І він поквапно біг наперед, оглядався назад, одразу тримаючи всю нашу ватагу докупи та спиняючись, коли бачив, що ми, як овеча отара, раптом роззвяляли рота на щось дивне й цікаве.

Він був наш профідник і провадив нас до готелю. Він таки привів нас. І це було

Зовсім неподалеку від пристані, хоч нам і здавалося, що ми довго йшли.

Але ж яка це була кумедна хатина, що її названо „готель“. Це був звичайний собі японський наче лялькови : дім на два поверхи.

Коли ходив всередину, мусив знімати чоботи й одягати таке собі взуття, ніби постоли чи пантофи. Посеред кімнати лежали циніки та всілякі килими, виробу японської доморобної промисловості. Це було, очевидно, дешеве, але з смаком зроблене.

У кімнатах, всередині, власне, не було ніяких меблів, якщо не вважати на малесенькі столики чи, власне, ослінчики, що на них спиралися та писали. Все робилося прямо на підлозі Тільки страву клали на оті ослінчики та стільчики.

Однак, які мініатюрні та чистенькі й гарненькі ці хатки! Стіни наче з золотої соломи чи з тонкої дошки, з поверхнею, пофарбованою під колір соломи і облямовані чорною рямкою. Ці стіни можна пересунути, і тоді з однієї кімнати робили дві або й навпаки.

Наша ватага була в цьому готелю наче кінський табун в причепуреному городі: ми товклися й намагалися за всяку ціну заніжати звичай культурного поводження цього дому та його жителів. Ми хитрували, щоб проскочити в чоботях. Котрий мав кальоші, той ще міг виправдати себе, сказавши, чи певніш показавши, що ми не бруднимо ні-

чого, що ми таки охайні й поважаємо ці гарні звичаї чистощів і принадності.

Ми розташувалися ватагою на обох поверхах. Жінки окремо, чоловіки окремо, хоч і то треба сказати, що жінок у нас було дуже мало: одна чи дві іхали до своїх чоловіків, а решта кілька жінок іхали з своїми чоловіками і дітьми.

Сиджу у своїй кімнаті і заглядую до своєї книжки, самовчителя англійської мови. Надходять іще декотрі емігранти до хатини і приносять з собою оживлення, що буває у людей, які оце оглянули цілком нове місто, про яке вони не марили й уві сні.

— Ну, ѿ дешевина, — каже товстий дядько, з опуклим обличчям, витягаючи кошика, а в нім цілу, мабуть, сотню мандаринів, які він тут таки й розпакував і наготовився їсти.

— Скільки це коштує? — питаю.

— Півкарбованця, по-іхньому півєни чи п'ятдесят сенів.

І він показав рукою на свіжі ароматні укладені рівними шарами жовточервоні мандарини, що дратували апетит.

— Скрізь іх мільйони тут і прямо задарма. От де добре життя, — підсказав котрийсь той висновок, що його другий не встиг сказати.

— Ну ѿ добре. Ану, спробуй тут заробити оті півкарбованця! Ото бачив там, як вантажать вугілля жінки, стоючи ланцюгом від низу до гори збоку пароплава й передаючи

здоровенні коші з вугіллям? А за це все вони одержують щось із сорок сенів на день.

— Тут дуже малі зарібки, от через це й ціни такі,—додає кремезний дядько, полтавець, що навіть не встиг русифікуватися, бо, очевидячки, не дуже давно переїхав з України на Далекий Схід, звідки він оце іхав.

Я звернув увагу на цього дядька, що його прозивали Бережний. Він був середнього зросту, здоровий і міцний в плечах, з блакитними очима й рудуватим волоссям, з червонем на щеках, голений і з довгим вусами, що розходилися рівними закрученими гострими кінцями обабіч, мов дві настовбурчені мотузки.

Все товариство саме розташувалося з своїми торбинами з під харчових запасів і заходилося коло їжі. Котрі повитягали сало, а котрі різні ковбаси, а потім напосідали на мандарини, що їх майже кожний припер з собою з прогулянки цілий кошик або й того більше.

У мене не було чого їсти. Я мав іще кілька сен, припасених на переїзд до пароплава. Оце й усе, що в мене зсталося після заплати за готель наперед за ввесь час перебування до приходу океанського пароплава.

Мое становище було прикре, але зовсім не розпачливе: на пароплаві я матиму харч і постіль і все потрібне аж до Брізбейну. Мені важко буде тільки перебути оці чоти-

ри дні, доки приїде пароплав до Моджі. Але чотири дні не ївши — все ж таки прикра обставина.

Я намагався не дивитися на тих, що їли свій обід та пожиралі десятками мандарини. Але це завдавало ще більше болю. Не глядячи на ідців, я ще гостріш вілчував, як вони роздирали шкаралупину холодно-свіжих, пов'язих кисло-солодкого соку мандарин і запихалися, накладаючи собі до рота розкішний овоч, смакуючи його живлючу солодаву рідину.

Я, власне, ще й не був такий голодний, але пити хотів дуже і вигляд людей, що мов тварини на мурогу, задоволено жвакали овочі, піддавав мені честерпних страждань.

Я вийшов на вулицю й пішов вузенькими пішоходами, прогулюючись навколо готелю та пильнуючи, щоб не заблукатися. Місто це все ж таки мало десь близько ста тисяч людності, і я міг би легко потрапити казна куди. Тут ось до мене пристає ще один хлопець.

Проте, заблукатися не було лячно: я знав великі міста і вмів скоро орієнтуватися та за допомогою німецької мови, що я знав її не згірше за французьку, — вивчивши обидві мови в тюрмі, — міг завжди знайти готель, де живуть емігранти.

Місто пойняло нас у свою пащу й ми злилися з густою зливовою людності. Ми втопляли свій погляд у безліч маленьких домичків, що

з них багато світили нам крізь шиби своїх вікон нехитрими розкошами чайних заль, а в них повно людей навколо малесеньких столиків з келішками. Веселі жінки й дівчата сиділи біля столиків і посміхалися своїм компаньонам, що їх розважали.

Біля декогрих хатинок стояли маленькі дівчата і з посмішками кликали нас своїми пучечками до себе. Ми повільно проходили повз хатинок і дівчаток. Тут було так мало простору, що ми майже торкалися інших просторих рукавів, звідки вистромлялися голі рученята.

Але, відповівши на гречність також чемними посмішками, ми неухильно продовжували свій путь далі. Ми впірнули в маленький сад-парк. Він стояв зелений. Але навколо нема й сліду враження розкішного літ і або весни, зате це наша тепла осінь.

Повітря вщерть напоєне гострими запахами фантастично - східного підтропічного міста: свіжі померанці, цитрини, мандарини, бани й аромати звареного рижу з кухні десь поблизу.

А на усім тонкі струмочки пахощів від жіночих парфумів і шовку, що його видко й чутно в усій атмосфері, в повітрі проти срібого неба і в хатинках крізь легкі двері й віконця чайних домичків.

Ми вийшли з парка й опинилися у вузеньких вуличках, де крім безлічі городини й мандаринів та інших субтропічних і гострих

овочів, нічого, здається, й не було. Ми були наче серед великого саду, де навалені гори фруктів всіляких одмін і гатунків. Біля величезних кошів з мандаринами стояли японці, а де-не-де й японки, що ввічливо запрошували купити у них. Але ми, здебільшого, були непохітні у своєму небажанні.

У хлопця, що товаришивав мені, теж не було грошей; йому бо полтавець Бережний давав істи,— допомагав йому в дорозі, а коли приїде на місце, то батько хлопців, що вже давно в Австралії, має звернути полтавцеві всі позички й видатки.

— Слухайте, товаришу,— чую я увечорі від полтавця, під час чергового закусювання,— якщо той, у вас нема хліба, то я позичу вам хоч єну.

— Дякую,— кажу йому,— не відмовлюся.

— Там уже в Австралії ми порахуємося, бож це невеликі гроші, як на австралійські відносини. Я б більше дав, та сам не маю.

Я й собі не дав йому відчути, що це величезна допомога. Але справді це була послуга, що одразу змінила мені настрій. Хоч чотири дні голодування були дрібниця супроти дальшої пречудової перспективи, де не було й натяку на голод, однак все таки прикро сидіти й дивитися, як люди частують себе всілякими гарними речами, а ти не можеш змоги купити навіть рижового хліба.

Згодом я почав товаришувати з ним. Я став оповідати дещо про клясову боротьбу

в докладніших спогадах із власного досвіду, Це ще дужче зміцнило наше приятелювання, яке продовжувалося і в Австралії.

О, яка велика трагедія курія, позбавленого тютюну!

Я не сам кинув цигарки, але мене безгрошів'я змусило припинити палити, і я зробив це. Я старався не дивитися на них, що палили перед моїм носом, бо я вдихав би пахощі від цигаркового диму й це перекручувало мої нерви.

Однак цієї жертви я не міг довго приносити на вівтар обачності й завбачності: скоро я не витерпів, і махнувши рукою, почав потроху палити цигарки... японські цигарки як я гадав. У дійсності це були англійського зразку цигарки, без туток-папірців, самий тютюн зачинений у довгі папірці, подібно як „Кепстан“.

Найкумедніша мода, що мені кинулося у вічі в Моджі, у зв'язку з палінням, а можливо вона поширенна і в цілій Японії, це—позичати на вулиці вогнику для запалу цигарки. Звичайно, один японець раптом на швидкому ходу спиняється перед вами, гречно присідає, і вистромляє перед вашим носом цигарку з чистим незапаленим кінцем, говорячи якусь фразу.

— Будь ласка, припалити дозволяєте? — ніби каже вам.

На це ви, з свого боку, також присідаєте, щоб він міг дістати вашу цигарку, виставляєте також свою цигарку запаленим кінцем, і

починається процес чоломкання: коли мету досягнено, тоді обое як і дві опуки раптом відскакують один від одного, і кожний чимчикує своїм напрямом далі. Японці не ходять, а чимчикують а то й просто бігають підтюпцем, а надто жінки. Це через те, що вони волочать за собою свої „пантофлі — патинки“ з дерев'яними підошвами, щоб не зіскочили з ніг.

Одного разу ми опинилися на підбережжю. Тут ми уздріли на власні очі сцену каторжної праці вантажників вугілля.

Жінки стояли величезною лавою знизу до гори, від баржі до чардака, куди сипали вугілля і передавали кошики з рук до рук, а остання вже ссыпала кіш на чардаку у люк до вугільного лоху. Ці ковші були важкі і великі, жінки швиденько підкидали їх нагору, і праця виконувалася так, наче її робили машини, а не люди. І подумати тільки, що ця праця така дешева, — працюють за кілька десятків сен, тобто копійок. Японська жінка — робітниця мусить жити на кілька ко їйок у день!

* * *

— Котрий хоче піти у японську лазню — той виходь — гукає якось товариш Довженко, довгастий робітник, з маріупольського заводу. що, не знати через що смігрувавши з жінкою й дитиною за кордон, іхав оце до Австралії.

— Кажуть, що у них нема суворого розподілу лазні на чоловічу й жіночу частину, — хтось висловив зауваження.

І щоб переконатися, що воно так, або й не так, більшість зараз таки зголосилася і подалася в лазню. Серед них був і я.

Лазня була неподалеку. Вхід був майже безплатний, бо коштував яких н'ять або й менше копійок, тобто сенів. Ми змушені були покласти наш одяг просто на чистій лавці; декотрі з нас турбувалися за цілість. Однак це вагання було — одна хвилина. Нам уже і раніше казали, що в Японії нема крадіжок¹. Хоч як це нас усіх дивувало і багато навіть не йняло цьому аж ніяк віри, проте ми мусіли робити так, наче б вірили цьому.

При цій нагоді нам довелося, тут таки, почути про один випадок з часів російсько-японської війни, від одного з учасників війни, що потрапив до полону в Японію і просидів якийсь час бранцем у таборі.

* * *

— Ми сиділи неподалеку від Нагасакі, в одному таборі, — почав він своє оповідання. Декотрі з нашої братви примудрилися добре викрадати від японців, коли їх посилали робити якусь роботу, різні дрібниці — годинники тощо. Та навіть у японських офіцерів вони тягли нікчемні дрібнички. Але ж ви знаєте, продати вкраденого ніхто не міг, бо, поперше, й не пускали вільно гуляти, а, подруге, — хто купить крадене в

¹ Це треба розуміти стосовно до дрібних крадіжок — їх мало і вони не впадають на око.

Японії? Та ось до начальника табору надійшли скарги від цивільних осіб і від військових. Тоді він надсилає до нас команду японських солдатів, роблять несподіваний трус. Ніхто не мав часу нічого сковати і злодюжки піймалися одразу, мало не всі до одного. Їх арештували. Через якийсь час викликали ввесь табір на майдан, вишикували перед начальством. Стоїмо й ждемо. А ж гульк — іде начальство.

Це оповідання так захопило всіх, що де-котрі з нетерпіння перепинили оповідача.

— Ну, а що ж зробили злодіям?

— А таке зробили, що більше вже ніколи й на думку не спаде нікому з них красти.

— Невже ж? А як же це?

— Та коли б тільки їм, а то наука була всім нам.

— Да ну? Різок їм всипали чи що, або на гавлтвахту?

— Еге, ач ти який м'який. Вивели їх бідолах перед наші лави, поставили їх перед очі начальства і прочитали голосно вирок, який перекладач тут таки роз'яснив, щоб усі чули:

„Всіх до єдиного розстріляти!“

— Да ну? — розляглося страшне здивування слухачів.

— От тобі й ну! Від того часу ми ніколи не чули про крадіжки. А кожний з нас боївся навіть і в думці подумати вкрасти японську річ. От як нас учили.

Оповідання це приголомшило всіх своєю очевидною ширістю і брутальністю факту. Всі повірили. Чимало було таких, що схвалили злочин японської команди, яка з нечуваною безсоромністю і мерзенною брутальністю отак боронила святі права приватної власності.

* * *

Коли ми увійшли в купальну залю, то побачили кам'яні масивні лави з граніту, душі й великий басейн із теплою водою. Всі ми чогось, вимившись під грантами, дуже боялися лізти у цей басейн, гадаючи, що він мусить бути джерело всілякого бруду й заразливих хвороб.

Та згодом один по одному ми всі полізли у воду й побачили, що це дуже приємне купання: спільна тепла ванна благодійно вплинула на наше упередження, що саме будо тільки вияв звичайної некультурності, перемішаної з поганеньким прагненням до панського звичаю.

З одного боку, ми всіх підозрювали в неохайноті й потайних хворобах, так наче нікому не вірячи, щоб хтось міг вилікувати свої заразливі хвороби! Отже, не вірячи очевидно і в себе самих.

А з другого боку, ми також чогось уважали, що єдино гідний спосіб митися в лазні, це йти в „окремий номер“, заплативши за це карбованець. Очевидно, цього ніколи

не може зробити кожна людина нашої країни. Це робить буржуа, для кого їй розраховані такі страшелезні наші ціни на купальні в лазнях, яких нема ніде в світі.

У лазні прислужували здебільшого старі жінки, що ходили поміж нас так, якби лікарка ходила серед хворих дітей в лікарні. З другого боку був такий самий басейн і таке саме обладнання. Там купалися жінки, що входили однак з іншого передпокою. Але ні кому з нас не спадало на думку розглядати, що там діється: бо й так видно, що там жінки купаються собі так, як і ми тут. Японці, що були тут, не звертали на це ані найменшої уваги.

Наше любознавство було задоволено геть чисто. Ми бачили японську лазню. Але висновок ледве чи був не корисний для японців та їхньої „некультурності“ і сумнівно корисний для нашого розуміння культури.

* * *

Чотири дні дожидання в Моджі пролетіли як один день. Вже ми й налагодилися швиденько до від'їзду, і все у нас було впаковане, хоч пароплав іще не прийшов.

Ми гуртом стояли перед готелем, що був на самому розі вулиці. Перед нами проходили натовпи японських прохожих, жінок і чоловіків, багато з них з безрукавними нахидками, в чудернацьких, як нам здавалося, стародавньо - європейських вбраннях. Однак

величезна маса була в японських одягах. Раз-у-раз ми бачили, як якийсь японець, певно крамар або службовець, присідав на-впроти другого, припалював цигарку, і по-дякувавши, чимчикував собі далі. Раптом проти мене став один середнього віку япо-нець і почав про щось розмовляти.

— Wer sind Sie?¹ — питає він мене, на-решті, німецькою мовою.

— Ich bin ein Emigrant, und Sie? Wer sind Sie?² запитав я його й собі.

— Ich bin Social-Democrat, wir sind Brü-
der!³ — старався він виявити своє почуття людини перейнятої духом солідарності й братерства супроти співзвучних йому людей і братів тієї самої кляси.

— Ich bin ein politische Emigrant⁴, — почав я пояснювати йому, без краю зрадівши, що здібав у цьому, дивно - далекому від нашого поля боротьби, місті, людину, як це з усього видно, є соціаліст і співчуває російським революціонерам, що провадять одважну боротьбу з царатом і буржуазією. Він говорив від імені японського пролетаріату.

---

¹ Вер зінд зій? — Хто ви?

² Іх бін айн емігрант, унд зій? Вер зінд зій? — Я емі-
грант, а ви хто?

³ Іх бін соціал - демократ, вір зінд брюдерн — я со-
ціал-демократ, ми брати.

⁴ Іх бін айн політише емігрант — я політичний емі-
грант.

Японія до 1868 року животіла в багні зогнилого аз'ятського феодалізму. Але після буржуазної революції, півториччя тому, вона швидко пристосувалася до європейського капіталізму й техніки, широко перейнявши їх та ретельно приклавши до своєї дійсності. Тепер вона була переможець Хіни, царської Росії, вона пожерла Корею, вона душила хінську демократичну революцію і далі виростала на потужну східно-азіатську імперіялістичну державу. Усе навколо нас у Моджі являло собою здебільшого буржуазне і дрібно-буржуазне оточення, а робітників ми бачили тільки віддалік і з ними не входили ні в які розмови.

Аж ось тепер я здібав справжнього заступника японського пролетаріату, що перший сам заговорив з нами, що знає німецьку мову, читає німецьку соціал-демократичну пресу, є сам член японської соціал-демократичної партії і з-брادرська, по соціалістичному привітав мене і нашу емігрантську групу.

Він — за хінську революцію, він — за російську революцію, він — проти японської буржуазії. Всі пролетарі й соціалісти браття! От що я сяк-так зрозумів з уст цього японського соціал-демократа, що сам був, здається, лікар з професії, — але, що, ідучи повз нас, обов'язково хотів висловити свої соціалістичні почування і по-брادرському привітався з нами.

ПАРОПЛАВ „SAINT - ALBANS“¹

Нарешті, ми вирушили. Наш багаж і цього разу повезли двуколесними візками, а ми йшли пішки до порту, що був зовсім близько, хоч рукою подати. Мені дуже кортіло побачити наш великий пароплав, що ним ми маємо їхати до найдальшого закутка світу, до малознаного суходолу, ген поза тропіками й через рівноденник.

Аж ось ми вийшли з вулички. Перед нами просто, неподалеку від берега, стояв гарний, стрункий шоститисячтонний пароплав Saint-Albans. Нам сказали, що інші пароплав хінської, не японської компанії, і ми мали бути щасливі, що потрапляємо до пароплава саме цієї, а не іншої компанії. Бо, казали, у нас будуть і каюти кращі, і харч европейський. St.-Albans навантажував вугілля, брав вантаж краму, води й емігрантів до Австралії. Він їхав до Сіднею, тобто ще далі, ніж Брізбейн, куди я мав квитка.

Здовж його борта стояла лава жіночих рухливих смуглівих тіл і передавала одна від одної важкі кошики з вугіллям, аж до самого чардака.

---

¹ „Сент - Албенз“ — це так вимовляється назва пароплаву, що належав до так званої англо-хінської компанії. Ця компанія конкурувала з японською компанією, обслуговуючи лінію — Японія, Хіна, Філіппіни й Австралія.

Наш катер забрав половину нашої партії і від'їхав. Ми недовго його ждали. Вгрузаючи у воду кермою, мов ножем розтинаючи гострим провом схвильовану поверхню затоки, він з неймовірною швидкістю знову підлетів до нашого гурту. І ми поквапно стали дряпатись через якісь линви, спускаючись по драбинці і сходячи малим трапом на катер. З тією ж самою швидкістю, поблизкуючи нас водою, він погнав до пароплаву, і ми зненацька опинилися перед страшелезно високою чорною стіною залізного судна, що своїми бортами звисало над нашими головами. Ніколи я не уявляв собі, що отакий пароплав може бути такий високий і такий величезний розміром¹.

— Дряпайся, чого роз'явив рота, — кричить мій сусіда Довженкові, що справді мовчки застигло дивитися вгору, держачись за дротяні поручні.

Я піштовхнув його. Ми полізли вузенькою драбиною, що її можна вважати за сходи, держачись за хиткі дротяні поручні, прив'язані до залізних вставлених стовпчиків. За хвилину ми були вже нагорі.

---

¹ Звичайно тоді пароплави здебільшого були малі 6 тис. тонн видавався чималий пароплав. Але тепер ми маємо дуже багато велетнів, що мають 59 тис. тонн (Leviathan, колишній німецький Vaterland) та інші по 40-30 тис. тонн.

— Go left¹, — стиха сказав мені англійською мовою високої статури молодий рудий англієць, що дивився на мене, коли я входив на чардак і приязно підсказав куди йти.

Я попростиував ліворуч, як казав він і, перейшовши кілька зворотів здовж облавка потім проходом повз другу чи може першу клясу, опинився на прові. Тут я мусив переступити довжелезну ланцюжну линву, що була накрученя на півметра грубий „гвинт“, та ще якісь джутові линви, іduчи однак по чистій, як стіл, підлозі чардака аж до широко відкритих дверей.

— Ale ж це льох? — вигукнув я, побачивши, як мій попередній товариш, разом з своїми манатками, пошканчивав униз по крутых, але й широких сходах.

А що мій багаж був не важкий, то я без великих перешкод занурився в льох і почав обережно спускатися. Спустившись, я прямо потрапив до маленької залі, що правила тут, як видко, за ідалню, бо на столах були приготовані блюда, тарілки, а в кутку стояв маленький столик, де, очевидно, складали розмаїте кухонне приладдя. Між іншим,

---

¹ Ідіть ліворуч (гов лефт) — короткий вираз, що його одразу засвоює кожний, хто починає вивчати англійську мову, подібно як: forward — вперед (форвард), backward — назад (бекворд). Готуючись до від'їзду до Австралії, багато з нас уже засвоювали різні слова й вирази з англійської мови.

великий багаж не давали брати з собою; його можна було здати тільки в багажну комору, що була десь в іншому місці. Але тут уже деякі запопадливі люди нагромадили своє барахло за нашим звичаєм: „все мое ношу всюди зі мною“.

— Куди ж тут іти,— запитав я, ні до кого особисто не звертаючись.

— Ось тут ваша кабіна,— сказав мені полтавець, бо нумер вашого квитка, очевидчаки, так само має напис цієї кабіни.

Я звернув праворуч і вліз у кабіну. Полтавець уже розташувався тут як вдома.

Ніколи за все своє життя я не бачив ще нічого такого мініятюрного та ощадного, як ця кабіна на вісім чоловіка. Це скриня. А з обох боків у неї згори донизу прибудовано на два поверхи по чотири з обох боків полиць. Між полицями було якраз стільки просторінні, щоб можна було влізти людині, повернутися і залягти.

Однак культура тут є, не зважаючи на мізерні малесенькі розміри всього. Полиці-ліжка, як виявилося, були досить довгі, хоч цьому й не хотілося йняти віри. Вони були облямовані з боків дошкою так, щоб людина була як у колисці і не могла випасти, хоч би її трусили тропічні пропасти. Полички-ліжка були вкриті матрацом, а на ньому була подушка з якоюсь мабуть морською травою, з чистим напірником, зовсім чисті два простирадла і зверху легка ковдра,

теж вимита. Підлога і все не мало найменшої познаки пороху або якогось бруду.

Тут був ще й ілюмінатор, віконечко, але воно мало світило, бо було над самою сірою водою, і дивилося воно в море. Поклавши свої речі на ліжко, що було найближче до дверей, я хутко подався назад, жадібний на те, щоб не прогавити ані найменшої дрібниці і щоб усе побачити.

Я подався знову на чардак, де вже зібралися вся наша розмаїта різнобарвна ватага і погляди усіх утопилися в берег і місто Моджі.

— Чи скоро ми їдемо? — питає один.

— А хто ж знає? А тобі хіба не однаково? Будь радий, що дістався на цей пароплав, що маєш кабіну, маєш постіль і зараз матимеш харч.

— Еге, тут не так як ото на японському, коли ми їхали від Дайрену до Молжі вісім коней і сорок людей, всі мов у скотарному дворі! Виходить, що на хінському пароплаві краще їхати.

Наївні люди, ми тоді ще не знали, в чому секрети цієї ріжниці і не знали також, що воно ото за „Хінська Пароплавна Компанія“.

— А чого це вона хінська компанія? — питає Довженко. — Я принаймні не бачив іще ані одного хінця серед старшої команди в екіпажі, крім хіба отих хлопчаків, що ото бігають, мов ошпарені, сюди й туди.

— Справді ж бо, куди ні глянь, самі англійці, і взагалі європейці: капітэн у білій маринарці, його помічники, оті молоді люди, одягнені так чисто і по-шанському.

Отак ми вимінювалися нашими думками й товклися по чардаку доки аж не почули, як загуркотіло щось, а ланцюг почав накручуватися й поволі став посуватися з води. Десь машина - катеринка працювала, витягуючи кітви й пускаючи пару. Ми зімалися з кітвів і вирушували в дорогу.

Проти неба хиталися прип'яті до країв верхнього чардака човни. Перехилилося й Моджі з своїми ярмарковими хатками. Через хвилину воно знову виправилося і прудко стало обертатися, а потім і знову зникло з очей.

— Поїхали, — вигукнули ми майже всі одночасно, ледве почувши ревіння машини, і шум води від сталевого ритму гвинта, що підштовхував воду назад і рухав, посугаючи наперед, страшелезну будівлю-пароплав з вагою шість тисяч тонн.

* * *

— Прощайте лагідні вулички, картонні домічки, і поквапні прохожі, рухливі жіночки з немовлятами на спині! Ми вже не побачимо вас ніколи, прощайте навіки! Ми прагнемо в уяві нашій перенестися до нових міст і до вуличок і готелів з великими кам'я-

ними мурами, а навколо — тропічні пальми, і ліяни, і бамбук!

— Прощайте темно-барвисті береги, укриті зеленими кущами і жовтуватими будиночками з превигадливими дашками.

І нам посміхнувся ввесь пречудовий яскравий надбережний килим, що його зіткали десятки тисяч пильних дівчаток у хвилину дозвілля серед веселих співів і розважних оповідів!

На півночі зламана лінія берегів зливалася у віддаленій сірій імлі, а на півдні сіра поверхня води поглинала зеленаву рослинність понад берегом і в горах, і в підніжнях гір.

Ось ми минаємо надбережну лінію затоки, і Моджі знову з'явився перед нами: ми повернулися другим боком. Місто огортає якийсь незримий туман, ішо ми про нього й гадки не мали. Туман дедалі густішає і пожирає гори, оповиті сірою імлою, місто, береги і зливає на обрії все в одну масу, сиру, водяну безкрай.

Ми в одному морі.

* * *

...Дзінь, дзінь, дзінь...

— Це обід, хутчій уніз,— гукає котрийсь з емігрантів до гурту людей, що ча чардаку.

Ми не ждемо на друге запрошення. Раз обід, то треба йти. І раптом ціла ватага з галасом і вигуками у дещо дикунському

бездадді та з гармідером посугується до широких дверей, що ведуть просто вниз по сходах і стрімких сходинках, з мідяними блискучими поручнями по краях сходів.

А що ми вгледіли на столах у нашій залі, то було понад усяке наше сподівання. Прибрані столи ясніли — проти вікна-Ілюмінатора зверху — білосніжними скатертинами з чистесенькими келішками, тарілками, виблискували виделками й ножами, а наш погляд надили рівнесенькі ряди скибочок білого нарізаного хліба та мисочки з варенням та маслом.

— От так хінці,— весело залунали голоси, коли ми почали спускатися, і коли ми побачили це приладдя, наставлене на знак нашого вітання і першого приймання їжі.

Коли ж іще пригадати, що я у Моджі, можна сказати, сидів безнадійно голодний, задовольняючи всі свої потреби отими кількома сенами, позиченими від полтавця, що, власне, давав їх мені, не вірячи в те, що я колибудь поверну їх йому, то мое задоволення й веселість одразу стане ясна. Решта також годувалася сяк, так, бо європейського обіду у Моджі ніхто й не понюхав!

— Це справді для нас і був наготовлений обід, і який пречудовий, просто, як на мене, розкішний обід. І подумати тільки, що коли б ми потрапили на японський пароплав, то у нас пічого отого не було б, хоч ціна за проїзд зовсім однакова,— так міркував парубок, що я з ним гуляв по Моджі.

Два моторних хінці манячили у нас перед очима, приносячи звідкілясь згори всіляке істивне начиння і видаючи зрідка якісь звуки, значиння яких із нас ніхто не міг навіть із найдальшим приближенням відгадати. І тільки коли ми чули його гострі заперечення і слово, що скидалося на ото „но“, ми знали, що цього робити не можна.

— Но,— по,— по!..¹ — раз - у - раз давалося почути майже дикий зойк і серед нашого гармітливого гурту, що за звичкою галасував, сперечався, і то всі одразу безладно вимахуючи руками.

Цього разу ми галасували від задоволення, хоч деколи здавалося, що ми сварилися.

Вони насипали нам у тарілки юшки, природи якої ми не могли ніколи збагнути, однак яку ми таки одним духом з'іли. Хінці з бурмотінням і незадоволенням накладали нам білий хліб, що страшезними порціями зникав у наших бездонних пащах: такі тонюсінькі скибочки і ми брали їх по три - чотири одразу й напихали до рота.

Коли ж на столі з'явилася нова страва — м'ясо, то чимало з нас, уже міцно, напхавши свої шлунки хлібом майже без юшки, якої було назагал по одній малюсінькій тарілочці на особу, були вже ситі. Але ж і м'ясо треба таки істи, та не саме підсмажене

¹ Власне „по“ вимовляти треба — нов — що значить „ні“.

м'ясо, але біля нього ще накладено картоплю — солодку! — та ще якийсь додаток. Декотрі з нас із жадобою пожирали м'ясо, але більшість уже була сита самим хлібом. Городина, що в звареному вигляді була покладена поруч м'яса на наші тарілки, як виявилось, був звичайний гарбуз — жовтий, солодкий.

— От маєте, нас годують як корів, щоб більше молока давали, — почувся дотеп. — Це ж гарбуз!

— По-англійському це називається „пом-кінз“¹ — почувся голос одного панка, що сидів на краю стола і зрідка вставляв своє слово.

— Ну й м'ясо, самі жили, — почулися на мое здивовання скарги.

— А в мене так м'ясо від самої кістки а проте їсти можна.

Я був таки добре задоволений і уминав геть чисто все, що подавали нам на стіл.

Та найбільше нас здивувало, коли наочанку нам подали славетний англійський пудинг. Ще давно колись я читав, що англійці їдять пудинг, але який він був на вигляд, я не мав найменшого поняття. Це — звичайно добре вибите тісто, з родзинками тощо, зварене в спеціальному полотняному мішечку; воно солодке й подається з солодавим та трошки з квасним совсом, що проте може мати

---

¹ „Pumpkins“ — гарбуз, що його в Австралії подають до м'яса.

розмаїтий смак з алькоголем чи з віскі тощо.

Хоч це й не таке мудре, але коли взяти під увагу, що оці розкоші нам подавав хінський ззовсім голим обличчям у білій куртці, з коротко підстриженим волоссям, назагал вельми схайній,— то ви можете уявити собі, що наше задоволення від хінського пароплаву було повне.

Прикінцева страва, що являла собою чай, нас вельми зацікавила: це був темно-червоний чай. Додавши трошки конденсованого молока, ми одержували вже щось наче червону рудувату каву. Коли ж покласти туди рудого чи навіть темно-жовтого цукру піску, а ми тільки такий одержували, то ефект був іще більший.

З молоком у нас ціле непорозуміння.

— Дивись, а чого молоко солодке? — питала раптом котрийсь.

— Яке там у біса молоко тут на пароплаві, серед одкритого моря? Невже тут для нас возять корів? — глузує другий.

— Та ж це мабуть кокосове молоко,— здогадується знову один.

— Тю, на тебе, та хіба ж кокосове молоко п'ють із чаєм?

— Ну, а чого воно тоді зветься молоко, коли його не можна з чаєм пити? — запитує другий.

— Та це звичайне молоко, тільки розбавлене водою і додано до нього цукру, щоб

не видко було фаліування,— раптом стверджує знову якийсь непохитно певний голос.

— Але ж це консервоване, так зване, конденсоване молоко¹, що завжди буває дуже солодке. Його треба розчинити трохи у воді абож просто додавати до чаю і тоді буде чай з молоком,—нарешті, з'ясував нам один найдосвідченіший.

Однак, коли ми попоїли, то почали гадати, що ми не цілком були задоволені з обіда. Хліб був білий і його було не так багато, а багатьом хотілося чорного. Потім багато інших причин знайшлося!

— Прощай Моджі!..

Отак почалися наші дні на пароплаві, який чогось мав назву хінський, хоч на зверх його можна визнати за пароплав якої завгодно національності.

І щоразу, коли ми бачили, як бігали хінці з тарілками, що вони їх виносили з маленької хижки-кухні, в білому одягу, з засмаглим голим чистим обличчям, бурмочуючи на нашу адресу різні справді прикрі слова, що ми їх здебільшого приймали за висловом дружності,— ми знали, що ми будемо добре вечеряті чи снідати.

І хоч на кожну людину давали вони не так багато, але ми мали змогу поповнювати іншими харчами недостатність порцій, або

---

¹ Condensed milk — згущене молоко, зацукроване й надовго законсервоване.

забирали собі порції тих, що, під впливом морського гайдання, одмовлялися йти. Одне слово, ми почували себе пречудово на новому пароплаві, в новій обстанові, по-новому годуючись, і сповнені найгарніших, найрожевіших надій на радісне нове життя в новій країні див, куди нас гнав оцей пароплав, рівно п'огайдуючи і кормою, і провом.

Наші радоші від першого знайомства з пречудовим хінським пароплавом скоро затъмарилися прикрою хворобою, що була так само невіддільна від плавання морем, як підскакування, коли ви їдете верхи на коні.

Що таке ця хвороба? Це тільки — нудота й млості. Але яке бридке відчуття, коли шлунок перекручується від оцих безпощадних перелетів від одної точки в повітрі до іншої.

Оця хвороба почалася як слід вже другого дня, скоро ми виринули ото в одкрите море. Нас захопили потужні повітряні течії, що розпаношуються в оцих просторах цієї пори, і давай потрушувати. Однак це не була ще справжня морська гайдачка, а ні налетіла на нас ще справжня буря — тайфун.

Та не вважаючи на відносну „лагідність“ гайдання і відсутність іще небезпеки, ми невимовно почали страждати від цього хаотичного штурляння наших тіл у повітрі. Ми розмістилися в прові. Але в саме цій частині судна хитавиця найдужча. Це якась огидна хвороба: ви чуєте, що вам щось викручує усі ваши тельбухи, але ви безсилі що-будь зробити.

Вас не підкидує вгору, ані вниз простим рухом, але ви відчуваєте усім єством своїм і нутром, що ви робите кривулясту лінію в повітрі, але саме того ж таки часу чи тієї ж таки хвилини, воднораз, ви також летите вгору. Ви робите отже одразу два рухи, два подвійні зльоти: сперва ліворуч криву лінію, а водночас і ця лінія ламається тим, що вас підносять разом з усіма членами вашого тіла і з усіма кишками вашого нутра ще просто вгору. Деколи ви навіть робите потрібний рух: пароплав хитається з правого боку на лівий, водночас пров дряпається по величезній хвилі вгору, тим часом як корма спускається вниз, і третій рух, коли ввесь пароплав, незалежно від бічного хитання й гайдання прова та керма, ще й шугає, мов дельфін, у водяні провалля, щоб через хвилину виринути на вершок страшелезної хвилі.

Отак під трьома ударами ви із смертельною нудьгою вдивляєтесь у світ і всі ваши бажання спрямовані в одну точку: коли, коли ж, нарешті, ці тортури перестануть викручувати вам нутро і... випорожнювати з вас те, що ви за хвилину з'іли?

Від морської хвороби за перших днів майже всі наші пасажири, близько сорок осіб, лежали мов мертвяки по своїх кабінах у ліжках, декотрі стогнучи, а декотрі зригуючи.

Мізерія, що пойняла всю нашу частину пароплаву, мене обминула. Я почував теж

деякі труднощі, на мою голову теж тиснула
дяка нудота, але я не втрачав смак до на-
солоди красою бурхливого моря й завзято
ходив від одного кутка чардака до другого.

Я з великим захватом слідкував за могут-
німи хвилями, що пінястими хребтами на-
скакували на пароплав, підкидали його у ви-
соочінь, оббрізкували чардак міріядами дріб-
них бризків і обсипали пилом солоного дощу,
що перелітав через чардак і зливався крізь діри
облавка з другого боку в скажений вир бі-
лого пекла.

— Всі хворі, — сказав мені Карнаухов, мол-
дний і кремезний хлопець. — Тільки я, ви та
ще одна стара баба витримує Іспит моря.

— Значить стара Довженкова витримує? —
питаю я за одну стару бабуню, що, маючи
вже понад шістдесят років, їхала в Австралію
з своїм сином і навдивовиж витримувала
хитавицю.

— Шкандибає, а держиться, хоч би тобі що!

— От і взнай, хто видержує морську хво-
робу. Вона стара і держиться, а всі молоді
лежать мов зенепритомлені, — кажу я.

Справді, хто саме захворює на оцю хво-
робу, наперед не можна сказати. Принаймні
нам так пояснили, і з нашого досвіду ми ба-
чили, що люди старі і кволі здоров'ям ви-
тримували, а здорові самі хворували, хоч
здебільшого ніби бувало і навпаки!

Ми обминули Шанхай, де St.-Albans уже
був попереду, перед приїздом до Моджі.

Його курс був на Гонг-Конг, куди ми гадали приїхати за чотири дні подорожі від японських берегів.

Ми обминули, як нам сказали, Формозу, великий острів, загарбаний Японією від Хіни й обернений у її колоніяльне владіння.

На четвертий день ми стали наблизатися до Гонг-Конгу.

ПІВДЕННА ХІНА — ГОНГ-КОНГ

Четвертий день нашого плавання мав приставити нас до цікавого південного острова Хіни — Гонг-Конгу, що має бути десь неподалеку від гірла річки Кантона, в затоці тієї самої назви, що й острів.

Ми вже залишили ген-ген води Жовтого моря, що його так дивовижно каламутить могутній Ян-Це-Кіян своїми намулами і найтонесенькими частинками серединного хінського льосу, вирваного з лона матері Небесної країни.

Ми рейсуємо нині вже водами Східньохінського моря, але все ще ми в межах Хіни, що скрізь дає знати про своє існування. І море тут зветься її ім'ям. Однак ми вже осьось будемо поза межами впливів цієї велетенської країни, бо ми наближаємося до Гонг-Конгу, останнього міста Південної Хіни.

Ми сьогодні прийдемо до Гонг-Конгу, і мені тепер пригадуються поезії Шеллі, що то років тому з також предивною силою

генія потрапив так невитравно вирізбити образи революційних борців, як Лаон і Сіт-па. що вмирали за свободу на очах тиранів.

Three days and nights we sailed, as thought and feeling
Number delightful hours — for through the sky
The sphered lamps of day and night revealing
New changes and glories, rolled on high,
Sun, moon, and moonlike lamps, the progeny
Of a deviner Heaven serene and fair:
On the fourth day, wild and wind-wrought sea
The stream became, and fast and faster bare
The spirit-winged boat, steadily speeding there¹.

Оці передивні вірші Шеллі нагадують мені оцей наш літ на південь на славному Сент-Албензі, що, мов птах, гордо піднісши свій пров, розтинає без жалю і сумніву темно-зелені води Східньо-хінського моря.

А море сьогодні, мов дзеркало річне в яскравий сонячний зимовий день: воно близький і раптом ми не бачимо хвиль. Певно якийсь гірський хребет на суходолі заважає

---

¹ Percy Bysshe Shelley. The poetical works. The Revolt of Islam. London. Frederick Warne and Co.

Ось дослівний переклад:

Три дні і три ночі ми плили, а думка й чуття
Числили хвилини радощів — бо крізь небо
Круглі лампи дня і ночі раптово розкривали
Нові зміни й нові слави і котилися в височині,
І сонце, і місяць, і місяце-подібні лампи — це покоління
Величнішого світу, гарного прозорого.
А четвертого дня дика, мов в'тром покручене море,
Забурхала течія, і швидше, швидше, невпинно
Потужно окрілений човен, — мчить і простує вперед.

(Шеллі — Повстання Ісламу).

вітрам скаламутити море й укрити його борознами хвилями.

Чиста поверхня відсвідчує різними кольорами сяєва від найяскіншого срібла до білого розтопленого вогнем крижаного сніжного шару. І часом здавалося, що це така річка з блискучого срібла пливе серед зеленавих вод океану, зливаючись в далині з сонячними проміннями, і зникаючи ген,— за далеким блакитним безкрайм небозводом з його палючим сонцем.

— Земля, земля! — вигукнув один, указавши на біляву пляму на обрію.

Це могла бути й хмаринка, але нам сказали, що це таки земля, і що це мусить бути ніщо інше, як острів Гонг - Конг. Ми всі обернулися в натовп, повний сподівання і нетерпеливого дожидання. Коли ж він, нарешті, з'явиться перед нами?

Однак острів виростав з неймовірною швидкістю перед нашими очима. І не встигли ми оглянутися, як зовсім виразно уздріли й острів і надбережну смугу землі.

Гонг - Конг розташувався яких сто п'ядесяти кілометрів від гірла річки Кантон, де стоїть також місто Кантон.

Кантон — це багатолюдне місто, столиця Південної Хіни, що тепер стала республіканська і була привідця до реформ Сун'ятсена, якого боротьба за республіку наближала Хіну до решти капіталістичного світу. Хіна втягається в орбіту світового капіталізму.

Гонг-Конг стоїть неподалеку від суходолу, що тут таки й починається прямо через протоку; це — невеликий острів з містом Вікторія та двома іншими містами, що разом згуртували навколо себе близько мільйона хінської людності.

Гонг-Конг це цвях у тілі Хіни: тут англійський імперіалізм орендував, півсотні років тому, цей клапоть від Хінської держави і досі його назад не тільки не віддає, але й не гадає ніколи віддавати. Перед тридцятьма роками Британія заорендувала цей острів на дев'яносто дев'ять років і тепер вона пан і командує всією Південною Хіною та замикає вихід для цього краю в море.

Наш St.-Albans щораз та ближче надпливає до суходолу й самого острова. Ось він уже на долоні.

Яка розкішна панорама розгорнулася перед нашими очима. Абсолютно чисте блакитне небо, що переходить у синій кришталь, і раніше передполудневе сонце з яскравою байдужістю розливає своє щедре проміння. Над синіми водами, що виблискують ряхтіннями сонця, мріє зелений казковий острів з могутнім шпилем, що піднісся в небо гострими сніжно-білими палацами з білосяйно вогневими дахами. І бані палаців з хінськими верхами несли над собою запалені вогні на гострих шпілях індуської архітектури, що повисли в повітрі, мов раптовий блиск розкошів тропічної краси, і ку-

паються й бують у безмежних нетрях зелено - рослинної стихії.

Ми входимо в затоку. Повітря завмерло. Під нами крізь водяний шафір глибочене дно морської влоговини.

Ліворуч простягнувся суходіл з чималим містом Ковльун. Від суходільного міста може з кілометр простягнися водна просторінь морської протоки, що відділяє Гонг-Конг від материка. Сам острів такий дуже маленький, може з шістнадцять кілометрів завдовжки та з кілометрів п'ять або десять завширшки. Але це тільки тоді ви з'ясуєте, коли ви вглянетесь пильніш, бо інакше у вас залишається від першого враження таке переконання, що ця протока — річка, і що в цій величезній річці розташувалися десятки тисяч живих створінь. І ви не знаєте чи це річка, чи мілка затока, де плавають десятки тисяч людей за - для розваги.

Коли наш St. - Albans став, пустивши кітки в морський ґрунт, перед нами з'явилося оригінальне видовище: водяне місто. Над поверхнею води простяглися вулички й вулиці, що рухалися й ворушилися, і по вуличках снували човники.

Всі вулиці були не що інше, як шерега одноманітно побудованих широких пласких човнів, укритих наметом чи з хижкою з піддашком, з-під якого на вас виглядають чорні оченята маленьких людських, темних, майже засмаглих, голеньких створінь, що ворушили-

ся на човні під повіткою, а поруч на нас виглядає жінка,— бо це певно жінка й мати,— майже гола, засмагла, з головою, вкритою особливим гатунком бриля.

Декотрі жінки годують немовлят грудьми. Ціле місто на воді, наче людей викинули із хат і вони ось перебудуть якийсь час та й знову повернуть назад.

Але ж ні, ці тисячі створінь ніколи не повернуть до своїх халупчин, бо вони завжди живуть над водою у своїх човнах, під напнутими дашками, годуючись рибками та злиденними заробітками в кілька копійок на день. Понад сімдесят тисяч осіб живе над водою в човнах, або, як кажуть англійці, *population afloat*¹!

Оцей човен— то вся його хатина, то все майже його майно, що на човні. Зáríbki їхні— це праця у місті, це— рибальство, це те, що можна впіймати неподалеку від самого міста. Ця людність не просто живе над водою на якийсь час, але вона тут постійно— і день, і ніч; тут є цілі вулиці, провулочки, людність ця рухлива, затока тиха, поверхня води рівна, синя, бліскуча, підсоння тепло, бо це— справжні тропіки, бо це місто лежить на двадцять другій паралелі північної широти. Хіна— на воді.

Біля нашого пароплаву безліч човнів заверглися так, що здавалося й проїзду нема.

---

¹ Поп'юлейшен ефльоаг—людність на воді.

Хінці пропонують одвезти за гріш на берег, або купити дрібниці якісь. Але на віддалі кілька сот метрів від нас простягся берег острова і саме місто Вікторія з півмільйоновою людністю.

На такій малій простороні живе разом близько мільйона людності: місто Вікторія, село Гонг-Конг з двадцятьма тисячами, місто Ковльун із сотнею тисяч і територія навколо, що теж власне являє собою ціле місто, також має близько ста тисяч і, нарешті, сімдесят тисяч над водою — пловуча людність:

— Хто хоче іхати до міста? — питає один із наших пасажирів. — Зараз виходимо.

— Скільки коштує переїзд? — звертаюся я до маленького емігранта з іменем Петро, що теж, як видно, збирається іхати.

— Ну то ходім, все одно, мабуть копійок із десять.

Я використав запрошення і подався разом на катер, що стояв внизу, чекаючи на пасажирів і на охочих одвідати місто.

Мене приваблювали оті могутні будинки, що мов велетенські башти стояли рівними рядами понад берегом: вони дуже високі, мабуть по шість — сім поверхів, одноманітні, і вікна oddалеки видавалися за звичайні просвіти для суцільних ганків чи наче для веранди. Мене цікавило, що це за могутня веранда навколо і як там живуть у тих, дивної архітектури домишах. Ніде — ні в

Японії, ні в Дайрені, ні в Харбіні я ні разу не бачив таких потужних будинків.

Ми з блискавичною швидкістю промайнули проміж безлічі човнів хінців, з яких на нас дивилися живі люди, що ховалися від сонця під намети; там я бачив також і малих дітей, і хатне приладдя та рибальські причандали. Під нами плюскала прозора шафірно-синя вода, але дна не видко. Була вже чимала спека, і вода мала такий пре-гарний привабний аромат, що хотілося кинутися в ці ласкаві хвилі й плавати.

Але ми їдемо далі і я думаю про величезне оригінальне місто, що ото зараз я побачу його на свої власні очі зовсім зблизька, так близько, що можу торкнутися речей і всієї південно-хінської системи життя і тропічної атмосфери та оточення.

Ми стали біля страшелезно-міцної надбережної бетонової дамби і зійшли сходами нагору. Ми одразу втрапили до ринкової вулички. Це був очевидно міський базар, — невеличкий, овочево-м'ясний і для продажу городини. Цілі гори мандаринів, „оренджів“ — померанців... іще різні тропічні й підтропічні фрукти та всіляка зеленина. Напівголі хінці, в брилях з рижової соломи і широкими крисами, юromoю ряснili в ринкових вуличках, а між ними подекуди видко европейців — жінки в білих сукнях під парасольками і чоловіки — в білих костюмах, легких і вигідних під палючими проміннями.

Але яка дивовижна чистота, супроти тої, що я бачив в Дайрені, в Харбіні та в Сибіру! Невже ж це по всіх східніх тропіках так чисто? Проте хінці — жовті, багато старих облич з багатьма зморшками, із скісними трошки очима, босоніж, в самих штанах та в брилі з широкими крисами. Але я је бачу щось людей з косами. Невже південно-хінці інакше виглядають? Чи може республіка, що недавно постала, тут швидше проклада собі шлях до людності і буржуазна демократія нищить феодалізм у побуті?

— Ну, хлопці, ходім купувати мандарини, — одразу запропонував наш ватажок, що опинився попереду.

Проте я знов, що він анічогісінько не вмів англійської мови, і крім купівлі мандаринів нінашо нездатний.

— Я пропоную піднятися на гору й поглянути звідти навкруги, — запропонував я.

— Ні в якому разі, у нас всього три години часу, а за цей час ми не встигнемо навіть злітіти на гору, а повернути назад і мови нема, — почалися заінтеренення з боку ватажка.

Це був самовпевнений тупий добродій, що дуже скидався на писарчука, і з яким я на пароплаві майже ніколи не розмовляв.

— Та й що там цікавого на горі, — почув я голоси.

Він мав перевагу. Всі страшенно боялися відстати. Поглянути на суходіл з гори та на

море нікого дуже не цікавило. Я — був людина без копійчини грошей. І вести за собою гурток емігрантів чоловіка із двадцять, що ото вилізли на берег, на думку багатьох, мені зовсім не личило. Тим то всі, після деяких суперечок, ухвалили піти по базару на прохід та купувати мандарини. .

Я із своєю пропозицією залишився сам. Мене бентежила отtake безладне блукання по місту: отарою і з суперечками, підлягаючи волі випадкової більшості: один сказав — сюди, а що другий не мав ніякої думки з приводу цього, то й усі потягнулись за ним один по одному...

— Ну ѿ грець іх побери, подамся сам на гору, коли ніхто не хоче, — сказав я собі голосно і, довго не думаючи, почимчикував, просто, держучи напрям на верховину, на шпиль, що його видко звідусіль.

Я вийшов на рівну вулицю. Яка краса: широка, гарно рівними камінцями побрукована вулиця, а з обох боків, де пішоходи, під напнутим полотном панувала тінь і ховалась прохолода.

Я пішов уздовж однієї з вулиць. Я побачив пречудові магазини, повні розкішних убрань і краму всіляких гатунків, здебільшого тонких шовкових виробів, білих, прозорих, серпанкових!

— Де ті пани, що носять ці вбрання? Нікого ж бо, крім злиденних, напівголих хіцців, і не видко, — питав я.

Але їх ні, ось вони. Ра́з-у-раз вулицею пролітає маленька коляса на двох колесах, а в неї запряжений хінець, що летить, мов ошпарений, швиденьким клусом! У колясі здоровенна людина з квадратовою пикою, оглядна, гарно вдягнена в білий шовковий чесучевий костюм і маленький бриль із твердої рижової соломи, майже білий. Ось він висідає, спокійний, повний свідомості своєї сили, міцний, зовсім не опуклий, твердо ступає на пішоход і рівно простує до виходу.

— Еге, це пан, що його тут возять люди!

А ось і елегантна „лейді“¹, що мчить у такому самому возику з великими легкими колесами, і хінець - рікша править за коняку! Тут так їх багацько: і все європейці, але ж ні, ось іде хінець, а там якась дивовижна хінка; хінець одягнений, мов російський піп, розкішно, в шовках, і рукави широкі внизу — а може й вузькі, я гаразд не доглядів, може мені так здалося. В кожному разі, там багацько всілякого начепленого причандалу. Хінець так само іде до отого височезного дому, що майже наскрізь складається з вікон, так що й мурі між ними не видко.

— Еге, оце я й уздрів оці могутні будови, що оддалеку скидалися на загадкові вежі з бальконами навкруги. Тепер це були високі

---

¹ Lady — англійською мовою значить пані, вимовляється „лейді“.

доми, одноманітні, але довжелезні, багатоповерхові, з безліччю вікон, що майже зливалися одне з одним. Поміж вікнами поземно світло - жовта стіна віддалювала один поверх від одного і це спроялювало oddалеку таке враження, мов би це були квадратні величезні цямрини, а між ними темні промежки для житла людей.

Хто в них живе? Біднота чи багачі? Внизу бо не видко бруду, але і вгорі зовнішній вигляд теж нічого не говорить: ходять якісь люди; мабуть там установи чи купецькі заклади, а проте — це житла.

Тут у місті Вікторії до півтора десятка тисяч європейців. Ото, мабуть, вони й живуть в оцих, наче на заряд, за одним зразком побудованих здоровезних спорудах. А може це ще й просто частина міста, де живе буржуазія — європейська і місцева хінська! Це може наймовірніше за все. У кожному разі — пролетаріят живе ось там на човнах.

Однак, я не мав часу довго розумувати над цими питаннями. Я невпинно крокував наперед. Я поспішав таки, бо час у мене був обмежений. Я бачив в одному місці трамвай дерся на гору. Я спинився біля того місця, де він брав пасажирів і піднімався вгору. Це, мабуть, був „фінікюлер“ — узвізна гірська трамвайна лінія. Але в мене не було грошей, майже, ні қопійчини. Кілька сен, що я мав, я зберігав їх для проїзду назад на пароплав. Бо може так статися,

що через якусь дурницю, через брак кількох сенів, я міг залишитися у цьому місці без грошей, без нічого. Отже, фінікюлер не для мене.

Але я мушу подолати цю перешкоду. Але як? Пішки!.. Я мушу йти пішки на гору.

— Гвер ап?¹ — питаю я якогось хінця в білому європейському костюмі. Я вже навчився кількох слів: куди, сюди, я, вниз, вгору, скільки, мало, багато, йти тощо.

— І, йі, а! — от що я почув.

Він мені показав напрям. Коли б він нічого мені не сказав зовсім, то я теж зрозумів би його жест. Я повернув і пішов гарною стежкою позаду пречудовий парк, усаджений з обох боків тропічними деревами, що їх особливості, одміна та властивості мені були цілком невідомі. У кожному разі вони були зовсім одмінні від усього, що досі я бачив. Я пішов потім крізь парк, рівною стежкою, серед оцих дерев, однак не затримуючись довго, а невпинно тримаючи напрям на гору.

Я проминув уже парк, ось почався ліс і гірський стрімкий похил, весь укритий зеленою рослинністю та стежками, парканами і загородами.

— Невже ж це фруктовий сад, — гадаю собі.

¹ Where up? — де вгору? Правильно має бути: Which way to go up? — Як пройти на гору? (Гвиц вей ту гов ап?).

Я бачу, як стежки відбігають від дороги, що я нею йшов. Знову ж таки і дорога і стежки — всі вони, рівно впорядковані, вбиті дрібним камінням, тобто гравієм або жорствою, рівнісенько приладжені і це — чудова доріжка. Але моя дорога не для возів, а тільки для пішоходів; вона вигиналася гадюкою, дряпаючись на самий шпиль, ввесь час пролягаючи поміж дерев і гущавини.

Та з боків, коли я підносився на терасу, я бачив блискучі дахи, гострі шпилі, фантастичну архітектуру, яскраві фарби. Це — вілли, розкішні вілли в гірських вертепах, в стрімких урвищах, на пласких террасах, заховані у ясно-зелений килим, що внизу буяє солодкою прохолодою, а зверху заллятий сонцем.

Я майже ввесь час іду сам. Навколо панує непорушнатиша. З бічних стежок не чути найменшого звука і звідти не виходить жодна душа. Лише один раз я побачив як із-за куща пречудовою стежкою вийшов невеличкий гурток тендітних паній та якийсь пан: вони розмовляли мовою, що я не відразу впізнав. Аж потім чую — англійська. Вони пройшли через мою гірську стежку і подалися навпоперек гори.

— Мабуть до „фінікюлера“, — подумав я.

Отут вони оці люди іншої породи й живуть, в отих віллах.

Жінки елегантно, в шовкових панчоах і сніжно-білих сукнях, одягнені, з легкими ка-

пелюшками, а пан мав на собі якийсь білий товстий кашкет із виступом спереду й по-заду, щоб захищати від сонця обличчя й потилицю. Все білого кольору, а який контраст до хінської людности на воді!

Але годі з тим.

Я йду все вище й вище. А як довго? Стежка крутиться між кущів і кінця не видно. Ось вона йде майже стрімко й просто вісно. Я йду поволі.

Коли зирк, а перед мене йде хтось.

Це хінець, на ньому брудного кольору бриль. Він голий до пояса. Босоніж. Але що цé в нього? На плечах коромисло, а на коромислі з обох кінців—тягарі. Це—планки, дошки для будови, бо це—новий, очевидчаки, щойно розпилений ліс.

— Є фінікюлер, а люди правлять; за худобу і гірських віслюків,—бліснуло мені в голові.

Та ледве я проминув, кілька метрів на новому звороті, як знову бачу хінця, що тара-банить такий самий тягар. Я сам відсапуюсь, ледве дихаю від величезного напруження і незвичайної ходи на таку стрімку гору. Я поглядаю на робітника-хінця. Він спинився на один момент, а потім, відсапнувшись, знову вхопив свої коромисла і подався далі. Правда, я обігнав його. Але він ішов досить прудко й мене дивувало, що людина може так упорати цю проблему перенесення тягарів на височенну гору не гірше за худобу.

— Ось де праця людини дешевша за працю тварин, а машина тут іще дорожча за працю людей тубільців,— думаю я голосно.

Я майже не бачив автів. Але скрізь бігають рікші, люди, що на собі возять багатирів-буржуазію. Тут пролетаріят не тільки працює на буржуазію, алевозить її на собі, і він справжній раб, хоч і з правом самостійно здохнути з голоду як вільна людина!

Я підійшов до хінця, коли він на хвилінку спинився перепочинути. Я показав йому знаками:

— Дай понесу,— гадав я своїми думками більше, ніж голосом.

Але він одразу здогадався. Став ошелешений набік. Я вхопився за коромисло і по-пер на своїх раменах дошки. Я підняв їх без великої напруги. Але ледве я зробив кроків із десять, як відчув, що в мене вже немає у грудях повітря: кров застукала в скронях, а серце глухо закалатало, нагнічуючи кров до легенів, де вона ледве встигала хапати кисень із вдихуваного повітря.

— У - у - х ! Хай ти тріснеш! Проклята капіталістична експлуатація, яка ж ти тут жорстока! — вимовив я голосно.

Хінець ішов позад мене і посміхався слабою посмішкою, майже незмінною. Коли я став і показав знаком, що „важко“, він іще раз посміхнувся, навантажив на себе знову коромисло з дошками і повагом, не кваплячись, почав знову дертися вгору, несучи

тягар будувати палац англійському буржуа,
що оселиться ген там десь на горі.

Мабуть я був перший европеєць, що спробував на собі перти такий тягар підгору.

Я вийшов на терасу й поглянув униз: місто підо мною й вилискувало зеленим розкішним парком, а нижче виростали понад морем високі білі domi — майже без дахів.

Проклята країна рабської праці, де люди мордуються гірше за тварин і живуть цілий день, харчуючись жменею риже!

Коли ж ви струснете кайдани неволі?

Які вони худі, змарнілі на вигляд, злиденно одягнені або й зовсім не одягнені, бо ото щось ніби штані — це ж не одяг.

Тут ви мусите загинути, або ж обернутися у такого самого раба, як і вони, або ж ви мусите стати більш наганяч, що підстъобує батогом жовтих хінських рабів.

Правда, є ще один вихід: боротися серед трудящих мас, іх організуючи для революційного бою з імперіалізмом за соціалізм. Але де ж ті білі, що працюють тут як революціонери? Їх покищо немає.

Аж ось, нарешті, скінчився стрімкий схід підгору. Стежка стала рівна — і я на шпилю. Але ні, це ще не найвища точка. Звідси я, між іншим; майже нічого не бачу. З одного боку — стрімке урвище і гора, що заступає краєвид, а з другого боку — влоговина, що далі підноситься вгору, але вже ледве похилою площиною, що далі стає висо-

корівна і, нарешті, кінчається таки високим шпилем.

Значить, підемо й до високого шпilia. Це ще з кілометр треба йти пішки, але я пішов. Я був сам на цій оригінальній дорозі.

Кругом майже не видко ані душі. Але зелені царинки, засіяні густою травою, обертали цей краєвид майже в казковий. Білі паркани деколи ділили просторінь; йшли по над дорогою, що була рівна й гудронована. Між окремими ділянками траплялися муріжки, не загорожені нічим, а по них ішли стежки, що кінчалися десь над такою самою дорогою. З боків стояли стовбики з білим пофарбованими гострими верхами. А серед чистої високорівні здіймали свої бліскучі дахи вілли, що стояли просто серед муріжків і царинок, самі без ніякої рослинності, а тільки облямовані рамкою квітів, білих штучних оздоб із велетенськими вазами та живими доріжками з ґравію або з гудрону.

Тераси вигравали кольорами близкучих шкельців проти сонця, а запинала частково ховали поставлені вигідні розкладенікрісла для відпочинку, або ж килимом застелені підлоги, що по них я бачив всього раз чи два як промайнула ґраційна жіноча постать.

Перетявш один такий муріжок бічною стежкою, я заблукав геть від широкої дороги і прийшов аж до брами розкішного білого палацу. Але вхід був таки вільний. Я спро-

бував увійти і фіртка відчинилася. Але я постояв з хвилину, повернув назад і пішов геть.

Я побачив, що з палацу дорога вела кудись у протилежний бік від найвищого шпиля, а мені треба таки дійти до того шпиля, до найвищої точки острова Гонг-Конга.

Я вже чимало втомлений. Мене мучить спрага. Я мушу поспішатись, щоб учасно повернути назад до нашого St. - Albans'a, що стоїть на кітвах у затоці. Я мушу повернутись назад, щоб дістатися хоч і не простою, але певнішою дорогою до шпиля.

Аж тепер я вже видряпався таки на самий вершок. Тут їще трошки,—стрімкий схід, і, нарешті, ось вона ота біла башта, що була найвища точка цього острова. Що це за башта?

Це був пам'ятник, збудований якомусь, мабуть, англійському генералові або адміралові — в кожному разі гнобителеві колонізаторові за його велевчинки в цих краях. Тут були написи англійською мовою, тобто англійського колонізатора.

Коли б він був хоч би Стівенсон, тоді я міг би поважати його хоча б за його літературні твори, за пречудові описи островів, південного тропічного моря. Але це був герой банкових вогнетривалих кас, і я минаю його ім'я — хай воно буде в забутті!

Краще поглянемо ось сюди, на оцю панорamu, що прикувала зори кількох десятків осіб, що теж блукали тут.

Звідки вони причвалали? Мабуть приїхали фінікюлером. Все це туристи...

На північ простягся сухоліл, усипаний житлами, серед яких височіли окремі високі будинки, а решта дріб'язки, хижі і халупи, що тяглися також мов баштан понад всією надбережною морською смugoю. Але найцікавіша — сама затока. Вона являла собою пречудово захищене від усіх вітрів і тайфунів, страшних бичів Південного Хінського моря, півколом землею облямоване півогero, що другою своєю частиною вузьким просмиком випливає у відкрите море.

На блискучій шафіровій поверхні затоки стояли кораблі, а між ними і наш St. - Albans; він був не самотній. Деколи над нами пролітали якісь птахи, що знімали свій летаж понад осяяним шпилем і потім віддалялися понад море і в островні гори, що височіли oddaleki.

Цілий острів простягався на кільканадцять кілометрів завдовжки, а завширишки був дуже вузький.

Неподалеку від міста Вікторії розпорошилося село ; в дійсності це теж місто, хоч і меншого розміру, бо воно має бруковані блискучі oddaleki вулиці, рівні пішоходи і дімки, що, як видко, добре впорядковані на зовнішній вигляд. Це село чи „віледж“ Гонг - Конг¹.

---

¹ Village — значить англійською мовою село, хоч наше поняття це вже власне ціле місто.

З другого боку перед нами знову якісь гори, але нижчі за наші, а між горами і нами високорівня з зеленою травичкою і рідкими тропічними деревами, що майже чергуються з чіткими статурами з білого каменю, або з офорбованими білою фарбою стовпами та вазами і всілякими оздобами. А у найкращому місці і мабуть з прегарним виглядом на море — палац. Це палац губернатора, що власне тут є також й намісник чи заступник короля Британської Імперії, що їй, як згадано, і належить ввесь цей острів і колонія.

Ген там сувро сіро офорбований стойть корабель, важкий довгий, майже ширший внизу, ніж вгорі, і з чорними точками. Це — воєнний корабель, один, другий і ще. Тут база для англійської фльоти; це тут Британія-імперія поставила свою заброњовану п'яту, щоб чоботом своїм притиснути Південну Хіну і сусіду французьку Індо-Хіну.

За палацом губернатора синє безкрає море: шафровий океан простяг свої безмежні простори до обрію, що тане серед далини, зливаючись з блакитно білявим від срібної імлі небом, що переходить вище в синє глибоке південне тропічне провалля.

День ясний і пекучий, мов саме сонце: ані хмаринки, ані найменшої сніжно-білої смужечки на синеві, у бездонній красі природи у височині і у водній глибочині. Це гірська свіжість і невблаганна спека органіч-

по поєдналися з красотами зелених похилів, стрімких межигір'їв та оксамитових урвищ, що оточували різнобарвне обрамлене морем місто; а пливуче місто легесенько рухалося оддалеки над водою у затоці.

Я забувся за все і стояв мов причаклований, не спроможний зворухнутися.

Але час уже й додому, туди, де наш St.-Albans горделиво похітує своїми димарями і хінським прапором на машті, з білим сонцем на синьому полі.

Я озирнувся навколо і побачив знову тих самих туристів англійців з жінками та дочками або незалежних собі панів. Вони дивилися в біоноклі.

Тут були гарні лавки і дехто сів. Інші — давай теребкатися по шпиллю по крутих схилах та вертепах. Декотрі зийняли харч з маленьких валізок та торбинок і почали їсти — шинку між тоненькими маленькими скибками хліба та солодкий печений хліб, що я знаю вже як „кейкс“, а котрі ючи фрукти, мандарини та банани. З'ївши, вони клаптики паперу з-під хліба обережно складали назад до торбинок, і я не бачив жодного брудного паперу навколо. Мене дуже вразило те, що ці буржуа не кидають тут недоїдків і шкаралупу, а беруть її з собою! Згодом однак я переконався, що так роблять у всій Західній Європі.

Мені страшенно хотілося їсти і я повернув до виходу на широку дорогу. Я одразу

зоріентувався, як мені скорше вибратися, назад найкоротшою дорогою.

Я швидко почав спускатися назад з гори крутими урвищами, вже іншою стежкою, але тримаючись напрямку так, щоб як найпростіш дійти того місця, де, на мою думку мала бути пристань та причал катерів.

На цей раз я однак потрапив просто в саму середину міського парку. Я ніколи не бачив чогось подібного, хоч я бував у Петербурзі і проїздив чéрез Москву. Цей парк це — диво тропічних розкошів і втіх. Посередині проходили широкі алеї з рівними бічними лініями, за які не можна переступити: широкі шляхи, а з обох боків тропічні дерева. Поміж деревами відкриваються вужчі стежки, що ведуть до густих алей, до гущавини-рослинності, до озерців, до широколистих кущів, до тонкострунких голих пальм, що аж вгорі коронувалися зеленими кучерями.

Посередині доріжних перехрестів і в різних закутках я здібую високих полісменів. Що за високі, ставні та стрункі люди! Вони на голові мають височенні білі чалми чи тюрбани, навхрест якого перевиті з білої матерії і білі костюми куртки, але все те — легке, вигідне і теж розкішне. Це — індуси, мабуть, з племені сипаїв, славних своєю фізичною вродою.

Панівна верства навіть своїх вартових псів одягає ограйдно й відмінно від довколишнього виснаженого замученого люду.

Мене парк цей так затягнув у свою легеньку прохолоду, що я довго не хотів виходити з нього: я і сидів на лаві, споглядаючи навколо, і йшов вузенькими стежками в гущавину та до озерців, де плавали лебеді. Я в парку був майже сам. Навкруги — спокійна заснуда краса тропічної природи, пальми і кактуси, озера й водограї, майже непорушний полісмен, і кілька осіб де-не-де перейдуть крізь алею.

Я — сам, і дивуюся своїй появі серед цього буйного прегарного, але поневоленого міста, в його саду розваг та втіх.

Я з великою нехіттю залишив парк, де я відпочивав так гарно від гарячої втоми, від великого переходу на гору і назад, голодний і вимучений незвичною ходою.

Повертаючи назад; я сів у останній катер і приїхав разом з нашими моряками і хінцями, що я іх не впізнавав чи вони наші, чи ні, та з англійцями, серед яких я впізнав машиніста, помічника капітана та інших осіб.

— Come here¹, — сказав мені один, з ластовинням на обличчі, ввічливо посміхнувшись та даючи мені місце сісти поруч себе.

ПІВДЕННО - ХІНСЬКИМ МОРЕМ

Коли ми виїхали в одкрите море, я наліг знову на англійську мову, що я заходився як слід студіювати її від первого дня, скоро

---

¹ Ком гар — іди сюди.

тільки сів на пароплав. Мені пощастило ще в Моджі побачити і дістати у одного емігранта самовчителя англійської мови Туссена і Лянгенашайдта — частина перша. Я заходився коло вивчення англійської мови з таким завзяттям, з яким я, здається, ще ніколи нічого не вивчав.

Я пройшов обидві частини самого самовчителя французької мови, сидячи в опрічній камері ще в тюрмі у Хрестах у Петербурзі. Я міг без особливих труднощів читати й складати всі потрібні мені фрази цією мовою, а так само непогано вимовляти. Найголовніш те, що я мав величезний запас слів і знав досконало методу Туссена та Лянгеншайдта. Вона, справді, давала величезний запас знання з мови і змогу посуватися наперед; вивчати мову за цією методою було цікаво та давало охоту й для подальшого вивчення мови.

Таким самим способом у в'язниці ж таки я почав вже вивчати ще й німецьку мову, купивши для цього також підручник того самого Туссена та Лянгеншайдта в перероблені Редкіна.

Побачивши підручник англійської мови цих самих авторів, я вхопився до нього, як спраглий до води. Я голосно повторював усі вправи й речення, записував їх також до зошиту і за кілька днів я зробив чималенькі успіхи, пройшовши два чи навіть три випуски. Я вивчив усі слова, записуючи їх стовпчиком та ставлячи проти англійських слів відповідне значіння російською мовою, —

підручник був писаний для учнів, що працюють російською мовою.

До мене приходило багато наших мандрівників і подавали свої поради, як треба вивчати. Ці поради давав мені майже кожний, хоч у нас не було жодної людини, що була знала б досконало мову.

— Товаришу, нашо це ви так голосно читаєте та ще вимовляєте, наче під їхню мову, — запитує один.

— Ну, а як же ж я вивчу їхню вимову, коли буду вимовляти англійські слова на російський лад? Тоді ж як його й зрозуміти таку англійську мову, — відказую.

— Але ж ви все одно не зможете ніколи вимовити по-їхньому, а тільки будете даремно витрачати енергію.

— А я так гадаю, що опаную ці труднощі — кажу я посміхаючись, бувши цілком певний, що я посідаю методу, яка виключає обивательські сумніви і зневіру оттакого гатунку.

І знову я віддаюся голосному читанню, вимовляючи оці всілякі „гов-евей“ „гов-девн“ „гед-ап“, „гед-евт“¹. З таким самим завданням я брався до писання англійських слів, вивчаючи одночасно й письмо, і „спелінг“², і вимову.

Одного разу, коли я вийшов на чардак і почав був потроху читати свого самовчителя,

¹ Go away — іди геть; go down — іди вниз; get up — підведіться; get out — вибирайтесь.

² Spelling — називання усіх літер слова, ортографія.

до мене наблизився англійський моряк-машиніст, що з ним я разом катером повертаю з Гонг-Конгу, і став з цікавістю приглядатися до того, що я читав і до моєї роботи.

— That's good, go on¹, — сказав він, сприятливо посміхнувшись.

— Do I read right², — запитав я його, не зовсім розуміючи точний зміст його слів, хоч і тямив загальне їх значіння.

— Yes, oh yes! go on³, — підбадьорив він мене знову.

— Read no good, no good⁴, — раптом втручається один з емігрантів до нашої розмови, безцеремонно, майже брутально, з виглядом вищості й переваги, знищуючи мене своїм самовпевненим вироком.

— Yes, good! He's all right⁵ — уперто повторив англієць, прихильно похітнувши головою.

Під цю хвилину підвернувся другий емігрант, що знав декотрі слова і підійшовши до нашої групи, він переклав тут людям зміст нашої розмови.

---

¹ Гаразд, продовжуйте (датс гуд, гов он).

² Чи я добре читаю? (ду ай рід рейт).

³ Так, так, добре, читайте далі — (ес, о, ес, гов он).

⁴ Читає погано, не добре (рід но гуд, но гуд).

⁵ Читає добре, він робить добре. Треба зазначити, що ~~кожен~~ ~~може~~ ~~також~~ «так» на ваше негативне ствердження, то це ~~засуд~~ ~~зупинка~~ його згоди, а якраз навпаки — його з вами незгода. Навпаки «ні» у всіх випадках буде заперечення, чи ви скажете «так» чи «ні».

— А от, бачите, цей рудий англієць каже, що він добре читає,— показав він на мене. А ти, брат, видко мало тямиш, бо він же ж не згідний з тобою,— сказав він, обернувшись до моого „супротивника“, що силкувався збити мене в болото, як нездатного вивчати англійську мову.

Ця подія одразу поставила авторитет моєї методи серед всієї емігрантської групи на вищий щабель.

* * *

Цікаво при цій нагоді згадати за мої взаємини з товаришами подорожі. Я б сказав, що супроти мене було два відмінних ставлення. Котрі були байдужі, ніби неприхильні до мене, а котрі одразу поставилися прихильно і навіть де-в-чому допомагали мені матеріально.

Я досить скоро збагнув причину цього неоднакового ставлення. Я сам тримався супроти всіх досить замкнено. Мало хто зновував справжні причини моєї еміграції, хоч може більшість і здогадувалася. Моя стриманість виникала через, довгими роками засвоєну, звичку мало про себе говорити, звичка людей, що чимало працювали у нелегальних обставинах. Але згодом декотрим подорожнім, що видавалися мені політично свідомі, я досить одверто сказав, що емігрував з політичних причин, не входячи в дальші оповідання та подробиці. Тим то свідоміша частина емі-

грантів ставилася до мене назагал досить прихильно, а друга, правда, менша частина, бачачи мое безгрошів'я і певні труднощі, зв'язані з харчуванням у Моджі, та інші моменти, дивилися на мене, як на людину незаможну, а через це й таку, що не надто тямить гаразд жити. Тим то отакі ладні були показати свою перевагу де в чому, особливо отої опецькуватий дядько, та ще кілька емігрантів невиразних професій. Але величезна більшість все ж таки була прихильна до мене і дивились на мене як на людину з якимсь великим життєвим, а то й політичним досвідом і з чималим знанням.

Декотрі, однак, трохи згори поглядали на мене, вважаючи мене за інтелігента, судячи виключно з моого зовнішнього вигляду, і вони лякали мене труднощами австралійського життя.

— От як поставлять вас на кайло та на лопату, то зазнаєте „мурцівки“, — казали мені оттакі хлопці, вихвалюючись своєю силою.

— Не видержете ви! Куди вам до нас.

— Ну, це ще невідомо, хто скорше спрачиться з лопатою. Ти подивись лише на його груди та м'язи, — підбадьорював мене другий, збиваючи пиху з першого.

Мені було приемно чути визнання цього факту: що я фізично дужий, що я маю дані витримати важкий життєвий іспит. Справді, я ніколи не занедбав фізичну культуру і робив гімнастичні вправи майже все своє

юнацьке життя. Тільки за роки важкої праці на Лені, коли я був вантажник, я облишив гімнастику, не маючи ні часу, ні кімнати, але саме цього часу моя праця була така важка й розмаїта щодо напруг різних м'язів, що тоді мабуть і сама фізкультура була мені майже зайва.

* * *

Наша подорож від Гонг-Конгу до Маніли тривала кілька днів. Ми переїжджали тут частину Великого океану, що звється Південно-Хінське море. Потім ми мали спинитися в Манілі, на Філіппінських островах, що належать Сполученим Штатам Америки.

За кілька днів подорожі від Моджі до Гонг-Конгу та від цього останнього порту ми набули деякого досвіду і наші погляди на різні справи змінилися. Ми всі переконалися, що наше захоплення харчем було передчасне та переборщене. Коли ми пильніш придивилися до способу готовання харчів та до того, що їдять пасажири першої та другої кляси — здебільшого англійські буржуа або ж хінські купці у добротних шовкових, як у старосвітських паній, убраних — то ми прийшли до висновку, що наш харч був таки мізерний і справді розрахований на „третю клясу“.

Насамперед він був досить одноманітний і всім уже досить набридло їсти те саме: м'ясо, картоплю, чай з жовтим цукром, кон-

денсоване молоко, фруктів майже не було й сліду, раз чи два подали банани й на тому край, про мандарини й забули думати, що-дений „порідж“ ніхто не хотів їсти.

Все було солодке, аж до нікуди, але це й усе. Декотрим це смакувало, а зокрема мені, що не любив їсти надто гострі страви, але більшість була обурена ще й тим, що не було ні оселедців, ні огірків, ні борщу, ні квасної капусти.

— Та ж ось вам „піклз“ чи „пікулі“ або ще ось „меджі“¹, тільки не стогніть, — бувало каже один кремезний дядько, що був уже в Австралії і знову повертає назад, а через те й знатав особливості австралійського та англійського харчування.

Але наші „вередливі“ пасажири ыяк не хотіли второпати, що воно ото за пікулі. Справді, однак, ці пікулі цілком заступали всякі гострі доправи до харчу.

Дійсно, назагал харч був не тільки специфічний і ми не були призвичаєні до нього, але таки й звичайнісінький. М'ясо часто було — солонина, або твердий „біфстейк“², що його наші люди не вміли ще й їсти : замість жу-

---

¹ Pikkles — пікулі; огірки, цибуля, цвітна капуста та інша городина законсервована впрок у пляшках з оцетом. Маду — майджі гостра підлива в пляшках, яку вживають для супа й м'яса.

² Beefsteak — це тонкий кусник м'яса, спечений у горячому товщі на сковороді, часто буває недопечений і навіть з кров'ю всередині.

вати малесенькими шматочками, щоразу іх ножем відрізаючи, вони різали „стек“ на кілька частин, брали виделку до правої руки хапали великий шмат, що його не могли й повернути в роті, і довго не спроможні були його прожувати. А може його взагалі ніяка людина не змогла б упорати? Хіба емігранти третьої кляси!

— Не м'ясо, а підошва,— скаржаться за столом.

— А ви меншими кусниками беріть, — скаже бувало котрийсь, обізнаний із харчем. Та працюйте більше зубами, а не язиком.

— Ну, то що? Хіба цей волов'ячий стейк пропечеться в роті, коли ми меншими кусниками будемо його їсти.

Стейк однак не втрачає своєї вартості, як нам сказали, від того, що він трохи твердий, або навіть недопечений і з кров'ю, але це викликало у нас у багатьох просто обурення.

— От чортові хінці, хоч би тобі пропекли як слід, а то прямо сире м'ясо подали,— обурено та показуючи на кров, що стікала на тарілку, промовляє котрийсь із нас.

— Алеж це добрий „стейк“, — говорить наш „австралієць“.

Та де там! Ніхто й слухати не хоче. Часто-густо кликали ми того хінця, що приносив іжу і показували йому на сирий „стейк“. Але хінець кліпав очима, а не хотів зрозуміти своєї провини.

Сир був досить сухий, давній, і ми не хотіли вже на нього дивитися. Особливо коли починалася хитавиця, так ніхто, бувало, й не доторкнеться до нього. Та найбільше нас обурювало і викликало безліч дотепів це те, що нам давали неочищений цукор - пісок.

— Ніколи було ім його перепустити крізь машину, от вони й дали його на пароплав.

— Руська свиня, мовляв, усе пожере, — до дає саркастично котрийсь голос із кутка.

Через що ж однак цей цукор справді був жовтий і неочищений?

Назагал цю мудрість не важко збагнути. Мішок, скажім, на 50 фунтів¹ рафінованого цукру коштував дванадцять шілінгів, тобто шість карбованців, а такий самий мішок нерафінованого цукру коштував дев'ять шілінгів. Купуючи величезну кількість цукру для пароплавної кольорової команди, тобто для хінців - моряків та для пасажирів третьої кляси, компанія в суті речі купувала на двадцять п'ять вісімсотків дешевше за пересічну ціну на цукор і заробляла на цьому ділі. Більше ж цього цукру за більш пісок все одне не з'єси, бо він солодкий так само, як і рафінований цукор, хоч і має якийсь особливий присмак.

Коли ж до всього додати, що ми ні разу не їли ні цієї, ні борщу, та що нам ввесь

---

¹ Англійський фунт (pound) — павид — це щось близько півкілограма.

час давали розмаїті супи, що ніяк не скідалися на наші юшки та, понад усе, хліба нам теж давали мало, а найгірше те, що він був виключно білий, і чорного хліба не знайдете ви жодного кусника, — то вам одразу стане ясна картина, що харч нашого Хінського пароплаву не тільки нам незвичний, але й нікудишній, що ми обманилися звичайним способом на перших вражіннях, і що хінська пароплавна компанія це — очевидно така сама сволота, як і японська компанія.

Та скоро ми також з'ясували й природу цієї самоті хінської компанії, що їй належав оцей пароплав. Це просто англійська мореплавна компанія, що сковалася за хінський національний прапор та за акції хінських купців. От і все. А суттю своєю це — звичайне англійське акційне пароплавне товариство. Капітан пароплаву — англієць, машинова команда — англійці, помічник капітана англієць, механік теж. Але вся інша прислуга це — хінці.

Із цього видно, що це — англійська компанія, що скovalася під хінським прапором, щоб працювати, використовувати дуже дешеву хінську робітну силу. Коли б вона була плавала під англійським прапором, або колиб належала до Австралійської Речі Посполитої, тоді вона не могла б користовуватися дешевою робітною силою хінців, а мусила б брати англійських, тобто австралійських морців і давати їм плату за нормами спілок.

От де причина того, що англійські визискувачі сковалися під хінський прапор.

Всі ж інші навички англійської мореплавної компанії, вся сфера її роботи, клієнтура, конструкції судна і навіть харчування—все те було заведене за англійським та австралійським зразком і через це все було власне не хінське, а європейсько-австралійське. Ця компанія, між іншим, обслуговувала й надбереjnі інтереси торгівлі і в Австралії, і в Океанії, і в сфері Хінського моря, і Філіппін тощо.

А самий харч, що нас декотрих емігрантів спочатку ніби здивував своєю рясністю, був собі звичайний і при тім найнижчого сорту: через близькість сировини він був дешевий і такий, що вже гіршого й не знайти.

Отже, і „уважність“ до нас була тільки наслідком нашого незнання тутешніх суспільно-економічних взаємин.

* * *

Ми вже десь близько на п'ятнадцятій паралелі від екватора. Та ось ми і підходимо до Філіппінських островів. Спека — надмірна, але її зменшує прохолода від подиху вітру, що дме попід брезентовий дах над чардаком і ми, одягнені якнайлігше, цілими годинами простоюємо біля бортів, поглядаючи, як перед нами, перед провом морські свині чи дельфіни перекидалися, вискаючи з води

та знову поринаючи в прозорі темно-сіні хвилі океану.

Це були вже тропіки. Ми перевалили через тропік Рака ще до Гонг-Конгу і простували далі на південь екватора.

Але на Філіпінські острови ми обов'язково мусіли заїхати, і, як я довідався, майже жодний пароплав, ідучи на Австралію, не минав цих островів. Місто Маніла — ось куди ми мали пристати.

Серед денної тропічної спеки залляті вогневими проміннями сонця, що могутньо палило в небесній синьо-блакиті, наш St.-Albans пишно пристає в затоці Маніли. Навколо нас у шафірових водах розпорошилися дубки й човники філіпінських малайців.

Ці філіпінці — молоді люди майже без убрання; вони прикінчили до своїх місць на човниках, що крутяться мов навіжені, біля прова, і корми, і бортів, обпалують вас чорними з брунатним відблеском оченятами, що світять мов темно қоричневі черешні, і білі зуби, що привітно сміються до вас.

— Кидайте, кидайте гравініка! Ми дістанемо! — здається, говорять вони устами, жестами, мімікою й англійською мовою.

— Сенті давн, давн! Mi dайвінг, мі дайвінг!

— Centi down, down! Mi diving, mi diving!¹ — звучало нам крізь надводну поверхню й подих прохолоди в чеклі, крізь плюскіт прозоро-шафірової води.

¹ Центі, уніз центи, я поринаю, поринаю.

І ось летить уніз білењький гривенник, тобто „трапенс“¹, або ж десять сентів чи там десять сентаво, і чорна голова, і мідяно-оливкове обличчя, і прудкі вправні рухи, і жилаві ноги майнуть у повітрі, і раптом крізь синяву воду поринає гнучке тіло в глибочінь навздогін по „трапенс“, що, білою світлою точкою хитаючись, відходить від вас у тремтливе дно морської затоки.

Ще один удар міцної м'язистої руки, і ви бачите, як біла точка зникає й миттю на поверхні води пирскає чорна голова і жовтаво-брунатне обличчя приязно посміхається, показуючи вам з рота „трапенс“.

Спритність рухів цих „дайверз“² — пловців неймовірна. Вони ніколи не помиляються, атакуючи дрібні гроші у воді. Вони вихоплюють із пащі водяної стихії може пезо, тобто місцевий доляр, що дорівнює американським п'ятдесятьом центам.

Ми гуртом і мовчки розглядали цих гнучких хлопчаків на вертких човниках, дивуючись зручності їх, моторності та привітності.

— Морці, американські морці! — гукнув раптом один, і ми кинулися на другий бік судна, залишивши малайців.

До нас наблизалося величезне судно, збудоване із сірого заліза. Воно все зану-

¹ Three pence — три пенси, дванадцять қопійок.

² Divers — нирці.

рене у воді, з пласкоопуклим чардаком, з кількома лядами - люками, що, як видно, щільно замикалися, і баштами, з яких морські гармати вистромляли свої гострі, довгі рури — пащи. Все — заливо, сталь; на сіро і темно пофарбоване.

Ось воно стало, оце військове судно Сполучених Штатів Америки, цієї панії владарки цього Льюсона острова і всіх оцих кількох тисяч Фліппінських островів, що простяглися на грани Тихого океана серед його безкраїх шафірових вод. А ото морці; які ж вони поставні та годовані — це гарматне м'ясо світового імперіялістичного хижака!

Декотрі з них підійшли до самого борта, і ми бачимо їх досить близько: котрі були в білих капелюках, а котрі без нічого, з однією головою. Волосся зручно підстрижене з боків, але зверху буйне густе волосся покривало тім'я голови, що безстрашно смалилося на тропічному сонці, подібно як і в малайців. Дивно, що на військовій службі у флоті морців не стрижуть, і голови їм не голять на каторжний кшталт, як у нас!

Але жодного неохайно-неголеного зарослого обличчя; а вся одіж ретельно припасована до міцного тіла

— Це видно, що американці, — промовив колишній капітан царської армії у відставці пан Івлевіч, що надав собі мудрої пози знавця, якого нічим не здивуєш, і цидив свої завваги.

— Гей, містер, містер! — загорлав був котрийсь із нашого гуртку до американських морців, але, почувши на собі гострі погляди товаришів, раптом приникш. Він очевидно й сам не знов, що хотів сказати.

— Ну, чого ти горланиш, вороно! — спинили його тактовні товариши. Справді, його голос видався такий непотрібний і зайво-дикий, що ми всі одним рухом голови і поглядами спинили його.. Проте, він і сам не знов для чого він робив це й чого йому треба.

— Ось та сила, що тримає десять мільйонів філіпінської людности в покорі і в колоніяльній неволі, — кажу я полтавцеві, що поглядав на це військове судно, мабуть, берегової охорони. Цей острів належить Сполученим Штатам Америки від 1899 року, тобто яких тринаццять років, а перед тим, років із триста тут панували еспанські захисовники.

— Значить погноблена країна більш - менш з тих часів, як і Україна, що її опанували російські царі, дідичі? — зненацька він зробив порівнення, мабуть через те, що згадав деякі дати з української історії, про яку ми нещодавно з ним розмовляли.

— Так, трохи пізніш, а остаточно, власне, після повстання Запоріжжя та Мазепи проти Петра. Але Філіпіни тоді був острів залюднений від малайського племені, що ледве чи знало письмо. Еспанці - купці вогнем та мечем освячували своє культурництво; а

справді вони визискували людність цього острова для своїх торгових цілей, просто грабуючи тут багатства та перепродуючи їх по різних країнах.

— Цікаво поглянути, що тепер являє собою цей край під пануванням американців. Яка стала тут ріжниця і чи чого нового принесли нові володарі?

— Ріжниця може бути та, що капіталізм Сполучених Штатів Америки може застосовувати інші методи визиску, але визиск ґрутовно і змістом однаковий.

— А чого ж інші методи?

— А того, що історичне виникнення, технічна база й суспільні взаємини в США інші, ніж в Еспанії. США передова капіталістична країна, що не знала такого февдалізму як Європа, і розвиток капіталізму там набув швидших темпів та величезних розмірів.

Еспанія досі напів-февдельна країна, подібно як і Росія, і дуже можливо, що й

---

¹ США, як ми скрізь пишемо, має значити Сполучені Штати Америки, або офіційно United States of Amerika (Юнайтед Стейтс Америка). Часто - густо пишуть ще ПАСІ, тобто Північно-Американські Сполучені Штати, і це хибне, бо ніяких Південних Штатів нема; це є традиція, що походить мабуть з часів війни в США між Північними та Південними штатами з 1865 р. і давно втратила всякий зміст. Таку назву вживають у Німеччині, а звідти вона перейшла й до нас. В Америці кажуть тільки С. Ш. А. (U. S. A) або просто United States (С. Ш.).

спосіб визиску та методи колоніяльної політики в ній були такі самі, як у Росії¹.

— США, приріром, тут запровадили вже загальне безплатне обов'язкове навчання,— втрутivся в розмову капітан Івлевіч. — А цього за Еспанії не було та й нема і в нас тепер, — сувоно хитнувши головою, промовив він далі.

— Але ж і США запроваджують загальну освіту не через те, — кажу я, — що американський капіталіст закоханий в освіту, або що він бажає щастя філіппінським малайцям, чи бажає їх бачити освіченішими, а тільки через те, що за його розумінням капіталітичні підприємства теперішнього часу та їхня ретентабельність несумісні з неписьменною людністю і неписьменним робітництвом: слюсар, механік, вагоновід, електро-робітник, каменяр, тесля, столяр, робітник доків і суднободівельник повинен бути письменний. Щоб визикувати його, треба його навчити всіляких вправ і вимуштрувати. Філіппіни тепер у лещатах капіталістичної муштри під баготом США. А щоб філіппінці не борвалися, ось для цього у них є залізні бронесудна, що жерлами своїх гармат оглядають острови та стежать за ладом. Року 1902 США задушили повстання на Філіппінах. Це — американський імперіялізм при роботі. Його колонії — Куба, Філіппіни, Гаваї, Панама, Гван,

---

¹ Очевидччи мова мовиться за Росію 1912 року.

(острівець), Порто-Ріко, Самоанські острови й острови Вірджінії.

— А ну, ходімо погляньмо, що воно за оті філіпінці в самому місті, — засікавився полтавець моїми міркуваннями.

— Ви ж знаєте, що в мене немає ні одної копійчини, — сказав я. — Нема навіть на переїзд.

— Ну то я заплачу за вас там якісь дрібниці, — запропонував свої послуги Івлевіч.

Я погодився і ми хутенько подалися до човна і на берег.

МАНІЛА НА ФІЛІПІНАХ

Ми вийшли на пристань порта, ми йдемо вздовж бетонованих потужних надбережних споруд, скрізь перетятих рейками. Ми пройшли поміж паків краму, вантажу та якихось грубезних лінв та тросів. Аж ось ми опинилися на рівній дорозі. Що це за предівна рівна мов шкло дорога. Вона складається з двох частин: одна для пішоходів, а друга для автів, а далі трамвай.

Ми йдемо пішки, бо неподалеку та й часу в нас досить. Якесь святочне почуття огорнуло нас, коли ми заглибилися в краєвид і суходіл. Ми йшли невеличким гуртом, а назустріч нам раз-у-раз поквапно чимчикували оливкові обличчя, з брунатними очима і темним волоссям. Враження було — наче це сама молодь: нема гі в кого ні усів, ні борід. Величезна більшість посила на голові тверді ма-

нільські з бамбука або з рижової соломи маленькі брилі. Вузенький крис навколо і прегарно - білосніжний на зверх кольор звесьє зір. Але ці білі куртки і білі панталони! Ці черевички, це легке вбрання, що обертало людину на біло-крилого птаха!

Однак, майже вся людність їхала трамваєм. Обабіч нас, на відстані, росте щось високе, наче комиш, але темночервоного кольору, з широким зеленим листям.

— Що то воно за комиш? — питає котрийсь.

— Якась рослина філіпінська, а може взагалі тропічна, — каже Івлевіч.

— Та певно, що рослина. Але ж на Філіпінах росте й те саме, що й по всіх тропіках і у Великому океані на островах — дозвілюється уперто полтавець.

— А що саме росте і виплекується тут?

— Пальми різних одмін. Кава. Цукровий очерет чи тростина. Бамбукове дерево, хлібне дерево, червоне дерево, всілякі гострі овочі, тютюн, риж, банани, оренджі (померанці), мандарини, ананаси, цитрини, чай, магнолії, мангове дерево тощо. А оце, що ми бачимо — це щось подібне до цукрової трости, саме з чого й добувають цукор.

Нам дуже кортить поглянути на неї ближче, але там простягнений дротяний паркан і очевидно туди йти не дозволено.

Але що це?

Ми бачимо групу робітників на дорозі, біля трамвайної лінії. Вони працюють, пере-

сываючи трамвайну лінію. Трамвай іде бічною запасною колією.

Ми підходимо і приглядаємося до робітників. Вони всі до одного малайці. Де ж тут хазяїн та старший робітник або майстер? Аж ось він командує. Він так як і більшість: у брилі, але в сірій сорочці, решта власне голі. Всі кольорові, жодної білої людини. Розмова теж, очевидно, провадиться філіпінською, тобто малайською мовою. Робітники вищі на зріст за японців, але, здається, менші за хінців, що ми іх оце бачили в Гонг-Конгу.

— Ходімо, однак, у трамвай.

Ми влізаемо в цей легесенький віз, одкритий з усіх боків, проте із занавісками та запиналами: з одного боку вони одкриті, а з другого, соняшного, закриті. Ми всідаємо серед цих рожево-засмаглих тіл, що просвічують крізь серпанок керсеток та сукенок чи кофточок. Це не одяг, а плетиво з твердої матерії, що відходить від тіла мов віяло. А дамські капелюшки такі легенькі — світло-червоні, і білі, і брунатні з волоссям коричневим і темним, що запаковане під головний убір, вирізнює на тлі одкритих вікон малайські жіночі ніжно-овальні личка.

Кондуктор — малаець. Вагоновід — малаець теж. Навколо між нами немає жодного європейця, крім нас кількох одиниць.

— А де ж тут американці?

Вони гнобителі, але їх не видко, наче б їх і немає ніде.

— Але ж хіба не вистачає вам отого судна з гарматами? — кажу я. — Тут самих американців небагато. У Манілі на триста тисяч людності дев'яносто процентів малайців, решта: хінців близько двадцять тисяч, японців близько двох тисяч та десь до десяти тисяч білих, американців всього три тисячі, інші — еспанців дві тисячі, англійці тощо.

Це вже я на основі географічних своїх даних подаю інформацію.

— Однак, тут не європейці займають в індустріальному життю командні становища, бо, як відко, філіппінців є досить скрізь?

— Якраз, навпаки європейці та американці тут командують, — кажу я.

Ми вже вийшли з трамваю і опинилися серед самого міста, густо заляканого міста, з вузенькими вуличками, де чимало високих будівель, але де є й середньовічні будови й всіляка мішаниця архітектури.

Правда ж бо тут панували також еспанці. Вони наклали свій відбиток на це місто з його баштами, величезними церквами, з готикою й мавританськими банями, з оцим монастирем, де певно є глибокі підземні склепи, і з цими пішоходами, що на них отакий густий натовп. Але на вулиці нема жодної деревини, і сонце яскраве без жалю пеche це каміння і цю зливу людей, що яскраво сніжно - білою, рожево-жовтово - червоною масою суне пішоходами, бруком, де снують і авта, і коні, що тягнуть близкучі

чорні коляси з чистим темно - коричневим філіпінцем на передку.

Це жінки - філіпінки !

Мені здається, що це все мулатки. Вони одягнені, справді неначе в чистісіньку прозору червоно - пурпурну марлю, що дає вам змогу бачити смугляву шкіру красуні. А в цих паній з віялами опуклі перси визначають молодість брунатних жіночих тіл, а ніжно білі керсетки ледве приховують їх тремтіння від ходи.

Вони однак граційно хитають над голівками свої білі й червоні парасольки, і ба-гацько їх !

Яка ніжно - сліпуча соняшно - барвиста краса манільської вулички! Вона ряхтує багатством твердо - крисових жовто - білих брилів, з яскравими віялами, з рожевими серпаковими керсетками на засмагло брунатних голих по перси тілах жінок, що приховують свій тонкий стан у легесенькі сукні жохто - білих і рожевих кольорів.

Я зовсім не бачу європейців. А може тут чимало еспанців цілком змішалися з тубільними малайцями? Та мабуть це тільки частково вірно.

Ці малайці, що вони? — пани? — чи може це тільки прості службовці, що їм дешевше одягтися в цей перкально - білий костюм, ніж у щось темне й „просте“? І це можливо.

Раптом, поглянувши навколо, я завважив, що майже всі наші сопутники геть чисто порозвіялися. Я залишився сам. Це мені було

трохи прикро, бо я був у певній залежності від моїх товаришів, коли треба буде переїджати до пароплаву.

* * *

Але ось іде отої самий капітан у відставці, що про нього згадано вже попереду.

— Хто він і чого іде до Австралії?

Декотрі висловлювали свою здогадку в тому напрямі, що, мовляв, він, мабуть або втік від якоїсь прикрої, певно злодійської, справи з армії. Котрі ж знову казали, що він просто спокусив оту вигодовану товстеньку й приємну у всіляких розуміннях, чемну літню жінку і накивав разом з нею п'ятами. Вона має хлопчика. Вони звуть капітана Іван Миколаєвич. Вона вважає його за чоловіка, але з усього видно, що він не рідний батько хлопцеві. І все це має таки дивовижний вигляд. Та в кожному разі, будь-що-будь, він іде в Австралію.

* * *

Він похапцем пнеться наперед. Він має перевагу проти мене, бо тямить сказати кілька англійських слів, тим часом як мені доводиться вимовляти їх покищо з великими труднощами. Він раптом завернув до якогось розкішного будинку і ввійшов до нього. Я прочитав на ньому напис: Philippine National Bank. Exchange Office¹.

¹ Філіппін Нейшіонал банк. Ексчендж офіс. Дослівно -- філіппінський національний банк. Розмінне бюро.

— Миттю я розміняю карбованця і годі під демо, — каже він, опинившись перед қонто-рою, де стояв філіпінець.

Справді, через хвилину він, ледве сказавши кілька слів, уже виходить на вулицю, і я з ним.

— Ходімо, запалімо по одній манільській цигарі, бо це найславніші в світі цигари, — зопропонував він.

Ми підійшли до блискучого з лістрами й багато прикрашеного палацу. Я не з. ав, що воно таке. Наскрізь відчинені двері і там багато людей, веранди, стіни власне із скла і люстри, і теж відсуні.

— Це каварня, он бачиш „кафе“ — Cafe. Ми повинні випити їхньої кави.

Я й на думці не мав заперечувати.

Ми сіли до столика і перед нами миттю опинився філіпінець подавець у чистій формі.

Coffee, if you plase! — сказали йому¹.

Він поставив через хвилину перед нами маленькі келішки чорної рідини, солодкої й гіркуватої на смак. Це була кава, ніби на манільський смак приготована. Поруч — склянка з водою й льодом. Ми одним заходом випорожнили келішки з кавою.

Колишній офіцер ковтнув льодову воду і випив її одним духом.

У мене було спершу велике упередження проти таких раптових змін температури, бо я

---

¹ Кави, будьте ласкаві, вимовляють так: „Кофій, іф ю плійз“.

знав, що в Росії всі уважають на такі переміни, як на загрозу для життя, єбо принаймні здоров'ю. Але тут я бачив як усі філіппінці, англійці і мабуть еспанці, що їх тут є в каварні, як високо, чимало, п'ють таки оцю холодну воду зараз таки після гарячої кави.

Ми випили наприкінці теж кілька шклянок води. Ми запалили також манільські цигари. Вони справді були тендітно ароматичні й приємно солодаві. Палячи таку цигару, я зрозумів насолоду курців і чого люди тягнуть тютюн до рота. Я майже нічого не палив на пароплаві, бо через свої злидні я не міг купити ані одної цигаретки. Однак мене частували деколи і я зрідка палив. Та ніколи я не ہідчував такої насолоди, як палячи оцю цигару в манільській каварні в екзотичному середовищі, — і може ще й через те, що давно не палив.

— Ну що, як вам цигара? — питає мене капітан.

— Цигара пречудова, але у нас буде мабуть час піти ще подивитись на інші місця, — сказав я, одвідавши втіхи від цієї просторої, залі і яскраво-ясної каварні з сніжно-білими kostюмами чоловіків та дам, що сиділи біля столиків.

— Ну то я піду пошукаю гарного манільського бриля, — сказав мені мій випадковий компаньйон.

— А я піду погляну на он ті ген хатки і дальшу околицю, що їх видко звідси, — сказав

зав я, показуючи через просіку вулиць, і на просторий із зеленим муріжком парк та халупчинки, що бовваніли за парком.

Я залишив його, а сам подався блукати навколо цього закутка Маніли.

Я побачив одразу, що тут були можливості й умови жити для філіппінської буржуазії; вона очевидно теж керувала й пролавала, грала, пила, іла і гнала філіппінських рабів під кормигу чужоземного капіталу, бо її істотні інтереси були більш меніш такі самі, як і інтереси тутешньої американської та еспанської буржуазії.

Оглянувши осередок трристатисячного міста, мені дуже кортіло поглянути, як живуть люди в отих хижаках, що не скидалися на кам'яниці буржуазії.

Здібавши ще одного емігранта, що самотньо блукав поблизу парку, я подався з ним на край міста через парк. Ми однак не спинялися поблизу струнких з кучерявими верхів'ями пальм, але йшли обкружною стежкою через зелений муріг парку, — туди, де, па нашу думку, починається філіппінське оригінальне місто.

Ми обминули кілька домів, мабуть стародавньо-єспанської архітектури, або в кожному разі домів, побудованих за єспанським зразком — з багатьома верандами, проте міцно кам'яничним муріванням, мов фортеця з середньовіччя. Ми перейшли кілька вуличок з гарно впорядкованим бруком та пречудовими

пішоходами, що на диво були чисті і гострі точністю своїх ліній та пишні мішаниною новітніх стилів із стародавніми будовами, що свідчили вже за стародавність цього міста.

Однак і далі картина мало мінялася. Я бачу самі маленькі дімки, але не було узгоджено з вимогами великого міста та якоїсь вибагливої архітектури, точно розплляноване, та впорядковане і я не міг як слід визначити природу оцих житців, що виходили із цих хатинок. Та й то треба сказати, що це були переважно жінки, знову ж таки одягнені ма-йже в трафаретні свої серпанкові кофти, що ніяк не затримували ані сонячних промінів, ані вітру і виказували з усією опуклістю форми і кольор жіночих голих рук і злегка прикритих грудей.

— Хто тут жи є? — запитав мене мій супутник.

— Безумовно дрібні службовці банків, крамарчуки, приказчики, писарчуки, урядовці та ьсілька дрібна буржуазія.

— Хотів би я бачити їхніх робітників, чи й тут вони отакі парії, як оті хінські кулі, що я бачив їх при роботі в Дайрені і в Гонг-Конгу, чи інакші?

— Ну та ви ж бачили їх при будові трамвайної лінії та біля пароплаву?

— Ні, які вони на вигляд я знаю, але як живуть і скільки заробляють. Тут така гарна природа, що я був би й зістався тут, коли б тільки я міг дістати тут роботу та коли б

тут платили хоч якусь малу, але все ж таки не таку нікчемну плату, як у Хіні.

— Все ж таки тут плата колоніяльна, отже мала, — закінчив я бідачку.

Отак балакаючи, ми гайшли досить далеко від парку і місця нашого зупину та від St. - Albans. Далі ми побачили ще менші domi і, власне, халупи, де вже не було такої чіткості ліній, і вони справляли враження дощенту використаної стародавності. Тут уже одразу починається район, де людність ходить без серпанкових прикрас, а просто гола до пояса, працюючи по майстернях, кравцюючи та виробляючи кустарним способом брилі, лсенькі постоли, якісь бамбукоє і меблі тощо.

— Цікаво з яких національностей складається буржуазія на Філіпінах? Чи оде самі філіпінці, чи є їй інші національності?

— Але погляньте на статистику, — кажу, — там ви побачите, що в Манілі проживає понад тридцять чисял хінців, еспанців, американців та інших європейських національностей. Близько дев'яносто процентів людноти в Манілі — тубільці, філіпінці. На вулиці ви чужинців не так уже й багато побачите. Але Філіпінські острови залюднюють самі малайці. Подивіться на крамниці, каварні, майстерні, банки — скрізь ви бачите майже самих філіпінців. З цього видно, що сама філіпінська буржуазія досить численна.

— З цього можна зробити тільки той висновок, що філіпінська буржуазія залюбки до-

помагає капіталістам Сполучених Штатів Америки погноблювати свій край.

— Але за цю послугу філіпінська буржуазія має очевидно багато можливостей грабувати трудящі філіпінські маси,— селян та робітників і ремісників, що ми ото іх повсюди бачимо. Таким чином філіпінська буржуазія продавалася чужоземному капіталові за матеріальні користі і зиски, право і можливості визиску — от що дає спромогу американцям досить легко приборкувати Філіпіни і тримати їх у покорі. Тут США мають свою базу для військової флоти.

— А я гадаю, що США дають кращу змогу розвиватися Філіпінам, ніж як це було з Еспанією.

— Це правда. Февдальні взаємини, що їх підтримала Еспанія, включно до примусовоності католицької релігії й церкви, впали з приходом Америки. Ясно, що вся дрібна буржуазія, що терпіла за февдальної Еспанії, тепер почуває себе задоволеною, бо здобула більші можливості для капіталістичного розвитку. От і все,— сказав я нарешті.

Отак розмовляючи, ми опинилися в просторому парку, що скидався на широкий майдан для олімпійських ігор, бо він був широкий якийсь, наче круглий, і рідко засаджений пальмами та іншими тропічними рослинами.

У пречудовому павільйоні жвані прохожі попивали лимонади і всілякі прохолодні трун-

ки, і ми бачили як подавці додавали льоду до склянок і наливали червонуватої та рожевої води, що кипіла і шумувала.

Люди пили цю воду крізь соломинки, а котрі запалювали ароматні цигари і пихкали синюватим димом, що хутко танув у прозорім повітрі.

Яскравий малюнок на тлі теплого, майже екваторіального підсоння вилискував у мőй свідомості. Мигогіли манільські капелюшки, брилі, брунатні люди в білих куртках і панталонах, рівно пріпасованих в сорочках з одкритими комірjами, жінки в біло-рожевих сукнях і в легких черевичках.

Цей жвавий краєвид людей, природи й розваг збудив у нас спрагу жити, спрагу пiti і голод, що давно спонукає нас повернутися на судно.

Із змішаним почуттям здивовання і незадоволеної цікавости повертали ми до нашого St. - Albans: нам багато видавалося ще неясним з усього, що ми бачили, а багато ми й зрозуміли. Та хотілося нам збагнути на практиці те сонячне життя в цій брунатній країні пальм, цигар, брилів і бамбукових столиків і крісел.

Ми ніби впірнули на один тільки момент у кришталеві води серед вогневої спеки, і виринули з води перше, піж наше тіло прохололо від внутрішнього вогню і спраги.

І в нас горіло бажання зазнати більших радощів і зліднів цього життя на цьому острові Лъусоні, на Мінданао, на Палавані,

Міндорі, Лейті на Себу та на тисячі інших островів, що належать до групи Філіппінських островів Малайського Архіпелагу.

Але ми знали, що в нас немає найменшої спромоги зазнати цього життя в його щоденний практичній буденщині та в усіх найдрібніших деталях.

Чи досить із нас того, що ми бачили? Чи не яскраво малює нам картину наше враження про цей величезний малайський світ і тихоокеанську проблему?

Філіппінці — це не дикини, це люди здатні до найповнішого культурного життя, і ніхто, тільки вони спорудили ці найдосконалініші конструкції й архітектури будинки, міста, залізниці, трамваї, високі башти храмів і дамби. Американці - інженери тут приклади своїх рук, це певно. Але ж двигун тутешнього життя, рушій його і вирішна сила філіппінського суспільства — це трудящі філіппінці, філіппінській пролетар.

Коли ми прийшли на наше судно, декотрі пасажири палко сперечалися про філіппінців, про долю цього острова, про Сполучені Штати Америки.

— Америка культурна країна, вона з цього острова зробить рай, і філіппінці будуть вдячні їм за їхнє господарювання,— говорив один, що, очевидно почитав щось про Філіппіни, і був освіченіший за інших емігрантів.

— А чого філіппінці мають бути вдячні американцям? — питав я.— Хіба за те, що

США розбили Еспанію в останній війні і захопили острів, із феодального колоніяльного рабства пересунули його в рабство капіталістичне?

— Все ж таки Америка не Росія. Ось тут і загальна освіта запроваджена, і філіпінці скоро стануть культурніші за росіян.

— Це нічого не міняє в становищі Філіпін. Тут буде парлямент і сенат подібно тим, що існують зараз у Сполучених Штатах. У нас інститут ісправників і жандармів упроваджують повсюди, де панує царська рука, а Сполучені Штати запроваджують свою буржуазну хабарницьку демократію і парляментаризм. Але цеж не змінює експлуатації і визиску.

У нас пошесні хвороби уносять в могилу удвічі більше людей, аніж серед філіпінських „дикунів“, де Сполучені Штати запровадили суворі антипошесні правила й боротьбу проти віспи і всіляких інших хвороб, та майже припинили пошесті взагалі. Проте, колонія зостанеться колонією, хоч тут що.

— Але яка тут освіта?

— Еспанія заснувала тут тільки домініканський католицький університет святого Томаса ще 1611 року, а загальну освіту і справжній університет поставили тут тільки Сполучені Штати Америки, і тепер тут є до трьох тисяч філіпінських студентів, що з них вийде місцева інтелігенція. Отже, Америка таки демократична країна, і філіпінці мають дяку-

вати долі, бо живуть під її протекцією й правуванням! — втрутися один з гурту.

— Те, що говорите ви, — віддячився я, — є не що інше, як уславлення колоніяльного режиму на Філіпінах. Жодний соціаліст, а ви, здається, співчуваєте соціалізмові, не повинен отак виславляти колоніяльне панування; бож тут — одна імперіялістична держава заступила другу. Це показує тільки на нерівномірний розвиток капіталізму й на переміну групи визискувачів. Але колоніяльний режим зостався. Нанцерник корабель вартує Філіпіни.

— Я не проти визволення Філіпін із неволі, але краще вже бути під Америкою, ніж під російським царем, або під Еспанією, — відсік мені мій опонент, кинувши на мене сумнів, наче я бороню царський лад.

— А я кажу: краще вже бути ні під чиєм пануванням, ніж під пануванням найдемократичнішої держави. На Філіпінах виходить понад двадцять часописів, філіпінською і малайською мовою писані, і стільки ж виходить англійською, а далі еспанською мовою, але на Україні, що три рази більша за Філіпіни, виходить всього два - три часописи, отже її поневолення є більше і разючіше, однак я ніколи не скажу: „Даваймо боротись за перехід України під панування Сполучених Штатів Америки, бо САШ демократичніша й освіченіша країна, ніж напівфевдельна Росія“.

Мій опонент замовчав. Він сам звичайно не визнавав українців за окремий народ, як

і більшість отаких напівінтелігентів, що дістали освіту в російській шовіністичній школі. Але він не хотів тут сперечатися зі мною, і його мабуть вразило те, що українців можна рівняти до найгірше національно погноблених нарядів — до гірше погноблених, ніж філіпінці, — і він замовкнув.

— Нарешті, треба сказати, що філіпінці 1902 року вже організували повстання проти Сполучених Штатів Америки, і в них було безліч повстань проти Еспанії.

* * *

Нарешті мені пощастило побувати ще на острові Мінданао, в місті Самбоанго.

Це справді пречудовий порт, бо ми пристали просто до берега. Місто починається майже тут таки неподалеку від порта. Воно невеличке, може до двадцять п'ять тисяч людности, але вражає своєю красою.

Уявіть собі великий ботанічний сад з усіма розкошами тропічної рослинності, із густим повітрям, нагніченим повним паходів від квітів, що п'янить своїм проникливим солодавим ароматом! Це й буде місто Самбоанго.

Всі вулички — це суцільний ботанічний сад. Ціла шерега різних пальмових кактусових дерев і магнолій, що відгорожують бруковану жорствою вулицю від пішоходів, високі пальми захищають вас від сонця, і ви йдете ввесь час під зеленим запиналом з широкого листя. А маленькі двоповерхові й одноповерхові

дімки з дерева і якогось місцевого матеріялу, пофарбовані в зелену, білу й брунатну фарбу, потошли в цьому принадному саді. Скрізь просторі веранди й відкриті вікна та двері, а крізь них видко всі нижчі поверхні, які власне й були здебільшого обернені на приміщення для підприємств, для каварні, для банків, чи, краще скажім, для кількох, філій.

Нам сказали, що тут є австралійський консул. Ми мали кілька годин вільного часу. Знайшлися охочі одвідати австралійський консулят, і поглянути, що воно таке ото австралієць на Філіпінах на острові Мінданао, і чого він тут.

— А хіба ж Австралія самостійна держава, що вона має тут свого консула,— запитують мене з гурту.

— Австралія безперечно не цілком самостійна держава, але вона має свою конституцію, вважається ніби за республіку; однак на чолі її стоїть парламент, що складається з трьох сил: генерал - губернатор, що заступає там короля, сенат і палата заступників. Отже, ніби „республіка“ на чолі з королем!

— Значить, вона щось середнє між самостійною й автономною державою.

— Ото так воно й є,— кажу.— Проте, мої знання про цю країну тільки з чуток.. бо, крім відомої у нас російській книжки про „щасливу“ Австралію і Нову Зеландію, про що частину світу у нас майже ніхто нічого не писав.

— Ну то ходім до консула, що заступає республіку з королем!

Ми проминули низку вуличок, засаджених так само отакими тропічними деревами з обох боків дороги, залишаючи тільки між нею та дімками прохід для прохожих. Вулички мало рухливі. Спека злагіднена від прохолоди рослинності, але відчувається навіть якась випара й тепла вогкість.

Ось і австралійське консульство. Маленький дімок, яскраво пофарбований, з чіткими і гарними лініями та чистими сходами. Будова дерев'яна. Івлевіч та ще один пішли наперед. Скрізь вікна видко бюро, а в ньому двоє людей; молоді люди, чисто виголечі, в легких білих сорочках і білих комірцях з шовковою заленою й темно-синьою краваткою, в білих вовняно-фланелевих штанях.

Один із них не забарився піти нам назустріч і відчинив двері.

— Good day, Sir!¹ — сказав хтось із нас.

— Good day², — сказав він, приязно посміхнувшись.

В його очах помігний запит і деяке здивовання. В кожному разі ми являли собою надзвичайне явище в його практиці. Наші вбрання, вигляд, чботай, що багато з нас досі носило, шапки в декотрих, або оці наші трафаретні російські кашкети з пом'я-

¹ Добриденъ, наче вимовляється так: „Гуд ей сер!“.

² Добриденъ — подібно, як і вгорі.

тим верхом, та волоссям,— волоссям, в котрих зовсім не стриженим, а в котрих начисто по-магометанському ноголеним чи вілько постриженим!

— Please, what I can do for you?¹ — запитав він далі, приязно посміхаючись нам.

— We are going to Australia,² — сказав з трудністю Івлевіч.

Ми спрвді їхали до Австралії, і... нічого більше не могли сказати. Ми одвідали його через те, що ідемо до тій країни, що він репрезентує, чи заступає, а також ще й через те, що ми хочемо розміняти гроші на австралійські шілінги, якщо в нього вони є.

— We want change³ money,⁴ — сказав я. I will change your money, if you like⁴, — сказав він гречно, підбадьорюючи нас.

Він почав нам міняти гроші, — усім, хто тільки хотів, та щось казати. Але ми не багато зрозуміли, крім тільки того, що він нахвалює свою країну:

— Australia is a very good country, plenty work!⁵.

— We can do work⁶, — говоримо.

¹ Прошу, чим можу вам бути корисний. Вимовляється: „Пліз, гвот ай кен лу фор ю“.

² Ми ідемо в Австралію. — „Ві ар гоінг ту Овстелія“.

³ Ми бажаємо розміняти гроші. — „Ві вонт чендж моні“.

⁴ Я розміняю вам гроші, якщо ви бажаєте. — „Ай віл чендж юр моні іф ю лай“.

⁵ Австралія — дуже гарна країна, багато роботи.

⁶ Ми можемо робити роботу. — „Ві кан ду ворк“.

— You are white men. We welcome white men¹, — промовив він.

— Good bye², — нарешті, сказали ми всі, дружньо повертаючи назад від нього і від австралійського заступництва.

— Самостійна держава й ніби має своє заступництво, — ще раз подумав я, їдучи під аркою з густого листя від червоного дерева та кокосових пальм.

Але рантом крізь малу просіку - вуличку ми уздріли щось старовинне й примітивне. Солом'яні дашки і хатки на високих під'орах.

— Ану, ходімо поглянемо, що воно отам таке! — гукаю я до гурту.

— Краще ходімо на пароплав, — відповіли мені.

Однак, двоє з гурту вийшли і ми попротестували праворуч просікою - вуличкою. Рантом густе запінано з листя кінчилось. Ботанічний садок зник, сонце вдарило нам у голову і засліпило очі.

Але ми серед палочного одкритого неба під палючим промінням побачили предивну картину: вуличка обернулася в сільський краєвид; обабіч стояли шереги рівненських хатинок - халупчин, зроблених із тонкого бамбукового хворосту, а може ще з якогось іншого дерева: чогникутні, гарно й рівно з боків обрізані, зверху покриті солом'яним

¹ Ви білі люди. Ми вітаемо білих людей. — „Ю ар гвайт, мент. Ві велком гвайт мен“.

² Бувайте здорові. — „Гуд баїл“.

дашком, мабуть рижової соломи, з дверима, що були прив'язані якоюсь ліяновою мотузкою, без вікон, але на підпорах і досить високо.

Такі халупчини тяглися аж геть до озерця, а там розбігалися обабіч від озерця. Всі під соломою осяяні спекою і аж до задухи, вони стравляли дивовижний вигляд чогось раптового супроти отих пречудових впорядкованих вуличок, схованних у тіні пальм і кактусів. Ми зненацька з тропічно-ботанічного саду вскочили до африканського села. На нас визиралі десятки голівок безвусих молодих хлопчиків і дорослих, що теж скидалися на мелодь з чорним волоссям і чорними чи скоріш брунатними очима. Без брілів, пе' як у Манілі, з одкритою головою і горі до пояса. Це — філіппінці малайці, але вже іншого племені, відмінні від тих, що в Манілі й на острові Лусоні.

Тут вони очевидячки менш культурно вимушт:увані, і місто само маленьке, хоч остров Мінданао тагі великий, бо має близько тридцяти шести тисяч квадратних міль.

— Оці похожі на наших селян, що власне так самі живуть примітивно в отаких отхижках хоч і в холодніших краях. Наші саманки в степу мало чим різняться суттю від оцих бамбукових халупчин, де очевидячки проживає ціла родина з трьох-п'ятьох осіб. Правда, те, що наші хати двічі й тричі більші і мають у собі більше господарського

приладу, ніж ці курені; але хоч обсягом і більші та обстановою вони близькі й споріднені з філіппінськими хатами.— Я пояснював хлопцеві свої думки.

— Однак, я не хотів би отут жити. І що тільки вони оце роблять? З чого живуть? — запитує він.

— Філіппіни постачають усьому світові коричневий кокосового горіха, коноплі, риж, продукують цукровий очерет, тютюн, цигари манільські славні на весь світ; маджи-теж, а капелюхів та брилів виробляють щороку на півтора мільйони пезо. Державний бюджет Філіппін — сто п'ятдесяти мільйонів американських доларів, а експорт становить сто двадцять мільйонів та стільки саме й імпорт. От вам і заняття для десяти мільйонів малайської людності, що проживає на цих островах.

ШАФІРОВИЙ ОКЕАН

З почуттям хвилевого жалю ми розпрощалися з Манілою й Самбоангом. Мені було шкода, що всі мої враження обмежилися зоровими та звуковими відчуттями. У мене було надто мало часу і тут, і в Манілі, щоб поглянути на внутрішнє побутове життя малайців, на культурні потреби і звички їх, обізнатися з політичними прағненнями і класовою боротьбою малайського пролетаріату, що я бачив їхного тільки при роботі в порту, в конторі і на трамвайній лінії в Манілі, та

селян, що я зустрінув їх тільки біля їхніх халупок у Самбоангу.

Я лише бачив ці два міста прегарної країни островів, що прагне випростувати свій зігнутий хребет із - під ярма гиобителів.

Я гадаю, що незабаром мрія її борців здійсниться, але вже під іншим проводом, і саме оті рухлигі постаті, що прудко ворушилися біля трамваю, викорчовували каміння, лютували заливо й рейки, або оті, що рибальчили й миготіли в човниках по зеленавопрозорій поверхні води, — оце вони здійснять визволення надокеанського краю — цих островів — осяяних сонцем і уkvітчаних сріблястим мережевом місячного нічного мерехтіння, — цих незлічених розмаїто - казкових островів.

Я відчував іще довго пахощі від манільської цигари, а ще більше ці гостро - солодкі аромати тропічної міської вулиці, мішанину орандженів і какао, кави й маджі, легких трунків і льодової води, що юю вони запивали випиту гарячу каву, а також мені вчувалися дражливі вишари з вогкого ґрунту навколо селінських халупчин у Самбоангу і вулиць, угалжених рівними рядками буйно листатих вічно - зелених дерев.

Я чув ту розмову, що в ній більше вчувається звуків сніву, ніж европейського шелестіння й гортаного гаркання, і мені здається, що то була музика малайської оливково-бронатної людности, виплеканої серед шафі-

рових вод, заллятих палючим сонцем,— людності, що ось-ось вірейде до гострих шестівкових звуків європейців, скоро лишень засвоє вона їхню індустрію, техніку, фабрику й новітні форми клясової боротьби за безклясове суспільство.

А що моя істота була повна гострого протесту проти невільництва, проти гноблення, хоч би якої форми воно набирало, то я жалкував, що не проник у всі подробиці візвольних прагнень цієї країни, не обізнався до кінця з тією океанською людністю, з усім її первісним побутом і звичаями, її змаганням до вільного існування, до пишного розквітання, з її боротьбою проти хижаків і грабіжників, що прийшли сюди, хоч би й від американської „демократії“, хоч би й від високого розвиненого капіталізму Сполучених Штатів Америки.

Але ж не можу я в кожній країні, що мені доводиться її проїздити, брати органічну участь у житті її. Чи не досить з мене й того, що я оце житиму в новій частині світу, на новому континенті, що про нього мало хто знає чого, хоч усі й чули, що такий континент існує?

* * *

Ми знову в одкритому, безкрайому океані.

Ми здібали кілька островів і пройшли повз них в день, але потім ми довго вже

більше не бачили нічого крім неба і безмежних водяних просторонів; сонце й море; море й сонце — і так днів із десять.

Я віддався своїм заняттям і завзято вивчав мову. Я поклав собі працювати так, щоб міг скоро навчитися розмовляти й розуміти, читати й писати.

Тим то я двічі й тричі на день відходив від усього товариства в куток десь між брезентом і якимсь запиналом і, захищений від вітрів, віддавався вивченю отих дивних і незвичних для слов'ян звуків, що властиві англійській мові. Вона мені стала пріємна і ніколи мені не виходила думка, що в ній є якісь прикрі звуки, що вона вимагає якихось надлюдських пожертв. Я слухав із замилуванням розмову англійців машиністів і мимохіть наслідував їм, одночасно ще й вивчаючи особливості кожного звука й різні випадки вимовиожної літери. Я скоро збагнув закони повторності в аналогічних збігах звуків, повторність змін та письма, і я вже за яких два тижні, відколи почав вчити, став читати майже без помилок всілякі написи і знав, як треба їх вимовляти, хоч геть не завжди ще міг сам правильно ті слова одразу вимовити.

* * *

Однак я мав, понарі всі свої радощі, великі прикорости, що літерально оберталися мені в нестерпучі мучення.

— Агов, кидай там свою граматику, а ходім запалнимо! — звертається бувало до мене котрийсь із подорожніх.

— Маєш „кепстан“? ¹ — питала бувало й з насолодою дістаю з поданої папиресниці кругленьку цигаретку без тутки, але повну ароматного тютюну.

— А все ж таки їхній тютюн теж смачний, — поділяють наші люди коментарі та свої міркування з приводу англійського тютюну, що ми почали його палити вже з Моджі, а потім надто стали наполягати в інших портах.

Справді „кепстан“ був пречудовий і, на мою думку, досі ніде не перейдений рівнем своєї високої якості — не перевищений тютюн. Він має в собі якийсь хемічний розчин чи додаток, що надає йому приемного аромату й робить його легкопальним та лагідним, м'яким на смак.

Однак, оці властивості тютюну обернули чімало хвилин моого плавання на мучення. Річ бо в тім, що я, не маючи грошей, не міг купувати й палити не тільки оцей „кепстан“, а взагалі ніякого тютюну. Я гадав був, що мені варт кинути палити. Але ніколи ще людина не переставала палити тютюн, виходячи з міркувань економічної ощадності або через брак грошей. Тим то й мої

¹ „Capstan“ — кепстан — так зветься фірма, що виробляє ці вельми в цілому світі поширені цигаретки, дуже ароматні й смачні. Є також люльковий тютюн тоді самої фірми.

всі спроби перестати палити ні до чого не призводили. Перетерпівши день або й два, я неминуче, після всіх туртур незадоволено-го „палія“, скокувався на першу пропози-цю, брав подану цигарку й жадібно смок-тав, забувши про свою постанову не па-лити.

Деколи мені, щоправда, щастлило, пози-чивши кілька сентів або пару пенсів, купи-ти собі пачку, але їх ставало на найкорот-ший час і знову я залишався без жодної ци-гаретки, словнений заздрощів і страждань курія, що немає за що здобути цигарку.

Я дійшов до того, що деколи просто звер-тався до курія.

— Дозвольте позичити у вас одну цига-ретку, якщо ви не заперечуєте,— звертався я до якогось дядька, що, на мою думку, має досить цигареток.

— Будь ласка,— діставав я здебільшого відповідь і мені давали цигарничку з „кеп-станом“ або з начинням котреєсь незнаної мені фірми одного з тихоокеанських портів.

Однак, мені не випадло постійно зверта-ти за цим до пасажирів і я, нарешті, пере-йшов до мовчазного сграждання по тютюну і майже перестав палити. Але після одвідин Маніли та Самбоанго я зненацька відчув, що не палити це величезна для мене втра-та одної з життєвих розваг, яка через якусь дичку іронію долі стала для сотень мільйо-нів людности майже абсолютно потрібна.

Мені треба було кілька разів продумати, щоб чітко віднайти причини такого відживлення гостроти згади по тютюну: це сталося мабуть через те, що я випалив цигару в каварні серед філіппінського середовища в орієнально-тропічному людському оточенню. І ось, залишивши це оточення, щоб ніколи до нього не повернутися, мені стало сумно.

Мені раптом забажалося пожити незнаним життям серед малайців і... випалити одну з таких цигареток, що горіли тонісінськими пасмами диму, або отаку цигару, що проникла до шпику своїм тендітно-пестливим ароматом, оповитим пахощами рожевих трунків, чорної кави й крижаної води в чистих склянках на срібній таці.

Та коли я отак стояв замріяний і нудьгуючи через брак тютюну, згадуючи Манілу і Самбоанг'о, до мене чаблизився один емігрант, що повертає удруге до Австралії.

— Там ото стойть один англієць і хоче з вами поговорити,— каже він мені.

— А чого йому треба від мене? — здивувався я.

— Та мабуть так собі побалакати трохи, від нічого робити, а може про щось розпитати.

— Але ж розпитати він міг і вас і з таким самим успіхом?

— Знаєте, він власне хоче довідатися, хто ви та чого це ви емігруєте до Австралії.

— Нащо це йому знати?

— Він казав, що ви дуже зацікавили тут кількох англійців з команди, вони бо кажуть, що ви завзято ввесь час вивчаєте англійську мову і так, як вони ще ніколи не бачили, а потім ви не похожі на звичайних емігрантів. Ну, так поговоріть з ними, вони гречні і... без ніякого поганого наміру.

— Та ви могли б їм самі сказати, що треба.

— Та знаєте, я все ж таки замало знаю мову, а що й знаю, так це тільки так собі от: пити, ісги тощо. А за вас я нічого не можу сказати.

Я пішов до другої кляси, звідки виглядало двоє молодих облич, а з них один рудий хлопець, що про нього вже загадано, як про машиніста на St.-Albans'i, а другого я досі й не бачив.

Мое плавання вже тривало чимало днів. Я вже засвоїв кілька сот англійських слів, а може й до тисячі, і ввесь час наполягав тепер на вправах, що дають уміння керувати словами. Як відомо, англійська мова така, що словами керують за допомогою прислівників, а не зміни закінчень, а самі слова залишаються майже незмінні¹. Тим то размова або керування словами дуже полегшується. А що я вивчав за методою Туссенна - Лянгеншайдта, то декотрі фрази я вивчав просто цілком, таким чином звороти залягали в мене в голові сразу. Я вже сам собі

---

¹ Крім так званого саксонського відмінку *My father's house* -- моїого батька дім. (Май фадерз говз).

складав цілі речення, і сам відповідав на них. Я так напосідав на цій своїй роботі, що робив це навіть мимохіть і бачив навіть літери і слова англійські уві сні. Тим то я був радий вправлятися у мові.

— Good day, Sir? ¹ — привіталися зо мною англійці, чи будемо казати вже не англійці, а австралійці, бо в Австралії ніколи не назвати англієць людину, народжену в Австралії.

— Good day, speak slow, please ², — сказав я ім.

— Why did you emigrate ³, — спитав мене рудий парубок, що був машиніст на пароплаві.

— I am political emigrant. I was in prison and escape, in Czar's prison! ⁴ — відповів я, з трудоцьми вишукуючи потрібні мені слова, а також і з чималими трудоцьми розуміючи його вимову.

— Are you socialist? ⁵

— Yes. I am socialist and you? ⁶

— I am a labour man we dont believe in revolution, but we are socialist, too. All must come by evolution. We got no Czar in Australia?.

¹ Добридень, пане!

² Добридень, говоріть цовільно, будь ласка!

³ Чого ви емігрували?

⁴ Я політичний емігрант. Я був у тюрмі і втік, в царській тюрмі!

⁵ Ви соціяліст?

⁶ Так, я соціяліст. А ви?

⁷ Я з робітничої партії. Ми не віримо в революцію, але ми теж соціялісти. Все має прийти через революцію. У нас нема царя в Австралії.

— Australia is a democratic country, but capitalism in Australia exist all right¹.

— We recognise classe struddle, but equilibrium must exist between labour and capitalism².

Одне слово, з усього я зрозумів, що він мені, поперше—симпатизує. Він читав соціалістичну пресу, а власне читав дещо про соціялізм. Однак сам він „лейборман“. У Росії потрібна революція проти царату, але в Австралії царату немає, то й революція не потрібна. А що капіталізм є, так з ним боротьба може йти через арбітраж і страйк, але до певної міри в суспільстві повинна бути рівновага: з одного боку—капіталіст, а з другого—робітники.

Це він називав „еквілі бріті“ — рівновага!

Отже, цей машиніст був просто зразковий меншовик лейборист. На нашу термінологію це — дуже превій, майже ліберал, бо під час дискусій вже за цих часів я вважав німецьких соціал-демократів за їхню віру в парламентаризм і можливість прийти до соціалізму шляхом парламентської „перемоги соціал-демократів“ за великих опортунітів. Я колись навіть ще перед арештом у Петербурзі писав резолюції яроти цієї течії.

---

¹ Австралія демократична країна, але капіталізм в Австралії існує як слід.

² Ми визнаємо класову боротьбу, але рівновага повинна існувати між працею й капіталом.

Однак, сам я все ж таки не був справжній соціаліст, бо не був я і справжній марксист, а мое переконання, що треба революційно боротися проти царату й капіталізму за демократичну республіку, за землю селянам, за соціалізм було вислід дрібно-буржуазного демократичного революційного світогляду скорше, ніж вислід справжнього соціалістичного світогляду. Підґрунтя моєї революційності було — сплавді демократичної революційна боротьба проти царагу, за демократію проти феодалізму.

Боротьба бо за соціалізм могла бути послідовна тільки тоді, коли вона ведеться під проводом більшовизму, тобто револ. марксизму.

Більшовизм за тих часів був єдино послідовна революційна й соціалістична партія, і більшовизм був провідна сила серед усіх інших революційних партій, що не були послідовно і до кінця революційні. В революційному русі пролетаріят був гегемонусього руху, а серед революційно-демократичного руху і серед революційних партій гегемон був революційна соціал-демократія, тобто більшовики, що на їх чолі був Володимир Ілліч Ленін.

Але я одразу зрозумів хід думок машиніста і, знаючи вже з літератури про англійський трейд-юніонізм,уважав його за типового трейд-юніоніста та лейбориста.

Просто, він не вірив у соціалізм і був задоволений з теперішнього ладу. Мені була ясна причина Міттю в мене майнули думки:

— На пароплаві він був машиніст і одержував після капітана та його помічника найкращу плату.

Англійців на цьому пароплаві було взагалі з усієї команди може чоловіка із десять. Решта — всі кольорові. Плата у них була дуже висока. У хінців, навпаки, була дуже нікчемна плата. Сам він проводив свій вільний час у товаристві його помічника, капітана й харчувався він з ними з однієї кухні, мав окрему кабіну, де жив і спав, тим чином як хінці-моряки спали десь гуртом окремо, харчувалися теж самі окремо й, очевидно, вдвое й утрое гірше за купку білих робітників аристократів.

Ось де збіглися лінії розподілу робітничих груп на групу економічно й національно „аристократичну й демократичну“. Хінці й англійці!

Ну, хіба ж не ясно, що наш машиніст усім своїм економічним становищем належить до купки робітничої аристократії. Хіба ж не поєднує він свою долю і долю ніби своєї кляси з капіталістом, що стоїть на протилежному боці соціальної граничної лінії? А де робітник кулі, рікша, моряк-хінець. Він у таборі пролетаріату Сходу й Океанії.

Один його оляг виказує окремість від його хінського оточення: на ньому було все біле, чисте, крохмалене, майже нове.

Він був незрівняно краще й естетичніш та з більшим смаком одягнений, ніж наша

російська та українська буржуазія й дрібна буржуазія за часів царських. На ньому не теліпалася розтріпана, випущена назоверх проти штанів безладна сорочка. Він мав м'який, але сніжно-білий комір і чисту шовкову країатку. Білий кашкет був струнко-чітко приладжений і без найменшої хмаринки бруду на въому одягові. Його черевики білі. Панталони—випрасовані були з м'якої білої фланелі, а поверх були бездоганно чисті шлейки. Він був виголений, і гарно, якось без найменших незпорядкованих шматків волосся, пострижений і причесаний. Я вважав би його за буржуа огрязаного гатунку, коли б мені він сам не сказав,— та я й сам це бачив,— що він справді машиніст.

Отак і катітан, і помічник, і машиніст— вся робітнича аристократія хоч і наймані робітники, однак своїм економічним добробутом та становищем дуже зв'язані з капіталістами і дуже наближені до них; а надто отут— серед хінського робітництва, серед кулів вантажників, серед пролетарів філіппінців та інших народів, погноблених від імперіалістичних країн,— цей контраст гостро вирізняється.

Я не сказав цьому австралійському машиністові із Сиднею всього, що думав про цього та про його товариша, що був з нами під час розмови, бо це була б надто складна справа для моого знання англійської мови. Однак я не втерпів і сказав таки, що він не соціяліст.

— You are not a socialist¹.

— I am a labour man, of course²! — підтвердив він. Його мое завваження ніяк не образило.

Та не вважаючи на ці наші суперечності й незгоду в соціалістичних і політичних питаннях, ми стали ще кращі друзі, ніж тоді, коли я з ним обмінявся кількома словами ще в Гонг-Конгу.

Наприкінці він мені навіть дав свою адресу в Сиднею, де він сам жив у своїх батьків. Але я, не бувши ніколи в Сиднею, і не міг, як гадав колись, одвідати його й скористатися з його запрошення.

Наш St.-Albans, гойдаючи пасажирів у всіх напрямах — і вгору, і вниз, і обабі, і навскоси, і кривою лінією, посувався наперед, розтинаючи безкраї води Великого океану.

* * *

Ми проїжджали Целебеське море, залишаючи праворуч острів Борнео, що лежить на самому екваторі.

Уся просторінь ця має спільну назву Індонезія, що обіймає собою острови Борнео-Джаву, острів Суматру, Целебес, Нову Гвінею, а загальна людність тут сягає понад сорок мільйонів осіб переважно, коли не виключно малайської раси, а потім дещо — папуаси.

¹ Ви не соціаліст — вимовляють — „ю ариот е соціаліст“.

² Я з робітничої партії, запчаїно! — ай ем с лейбор ман, ов корс*.

На Суматрі живуть джаванці, атехці, батаки. На Борнео — дошки, на Целебесі — тараджі та бухінезці. З усіх народів джаванці найкультурніші, вони мають свою давню історію, архітектуру, музику, драматичне мистецтво; даяти та тараджі ще досі напівдикі, навіть де-не-де є людожери.

Ціла Індонезія з частиною Нової Гвінеї, де саме й живуть люди найвідсталішої раси — папуаси, належить до Голяндії, що являє собою імперіалістичну країну-інобітельку. Вона мушчує ці свої колонії, ці всі острови з величезною людністю, висмоктує з них страшезні зиски, криваво задушуючи всілякий рух за незалежність, придушуючи повстання, що часто-густо здіймалися по цих островах.

Однак капіталізм у своїм імперіалістичнім розгоні таки мусить сам виховувати своїх гробарів.

І тут Голяндія, намагаючись домогтися найбільших зисків для своїх імперіалістичних підприємств, магнатів, грабіжників, була однак змущена запроваджувати школи й взігаті освіту: капіталізму бо треба вивченіх і вимуштрованих робітників, а малайський робітник, як ми це бачили вже на Філіпінах, здібний робити, а найважніше те, що він може працювати за дуже дешеву плату.

Ось через що управління колоніями насаджує тут шкільництво з голянською,

з хінською викладовою мовою, і школи під
місцевих діялектах. Таких народніх, скажім,
шкіл було в колоніях близько десять тисяч,
а одвідувало ті школи понад один мільйон
дітей.

Зрозуміло, вся наука провадилася так,
щоб виплекати й виховати людей, покірних
буржуазному й колоніальному режимові —
людей з буржуазною, а власне льокайською
ідеологією — слухняну збрюю метрополії.

* * *

Минувши Борнео, який ми, між іншим,
проїжджали, як то кажуть, більш теоретично,
ніж наочно, бо ми його справді ніде й не
бачили, хоч і знали, що він лишається пра-
воруч від нас, — ми стали наблизатися до
Целебеса та поїхали морем, що між Целебе-
сом та Молукськими островами. І саме тут
ми перетяли славнозвісний екватор та пере-
їхали до південної земної півкулі.

Тут і ніч, і день всеє час крізь увесь
рік майже цілком рівні, бо ріжниця між най-
коротшим і найдовшим днем не сягає більше
як сорок вісім хвилин.

Ми не помітили, чи справді в цій частині
земної кулі сонце падає так, що не лишає
її тіні, чи тінь таки є. Наш пароплав так
шпурляло, що нам і на думку не спадала
гадка про те, щоб виміряти тінь. Коли ми
її бачили сонце, то або з одного боку, або

вони че́рез китавицю „перескачували“ на другий бік судна.

Якось вони так сталося, що по кількох днях ясної, справді тропічної екваторіальної погоди, все змінилося на завзяту бурю, що хоч і була далека від тайфуна, проте допікала нам дуже.

Переїхавши екватор, ми невпинно дряпались по бурхливих хвилях океана, простуємо до Торресової протоки. Однак вона далеко, ще дуже далеко від нас.

Тим часом нас грізні вітри починають термосити так, як іще ніколи не термосили. Вдень цей вітер іще був ніби не такий страшний, але надвечір буря ставала, на мій погляд, просто нечувана.

Могутні оскаженілі хвилі мов гори невблагано падали на крихкий витвір людського завзяття і намагалися пожерти його.

Сонце лякливо сховалося за олив'яні пасма безлічі хмар, що вихрилися, вирували й здіймалися від оскаженілої водної стихії до найвищого зводу, або нахилялися аж понад самою земною кулею.

Я марно намагався твердо триматися на ногах.

Мене штурляло разом із цілим пароплавом і наш чардак раз-у-раз обливало соленою морською водою. Вона холодна стала ця вода. Хоч ми й були в тропічних водах, але мабуть із самих далеких океанських глибин буря вигнала холодні підводні

тетії і вмідали їх на пашу залізну скарбу-
пину.

Гвант нашого St.-Albans'a болізно тримтів
і оскаженіло бився в повітрі, саме коли його
пров заринався в темну безодню з твердим
наміром протягнути з собою всі триста люд-
ських істот, що мовчки спостерігали танок
роздерзаних титанічних сил природи.

Нас було всього двоє чоловіка, що хотіли
одважно поглянути в пашу морської смерті
ї трамалися біля самого борту, справді зази-
раючи в розкриту чорну безодню, мов ніч,
люту, мов ведмідь, що вмирав від жорстоких
ран мисливця. Водяна безодня гарчала ї
шалено вила і хапала нас своїм білим піня-
стим язиком, пирскала холодною слинорою
ї рвала нас від поручнів та країв борту і під-
кидала вгору на хребет хвилі. А другої миті
вона знову всмоктувала нас аж до самого
свого гірла, і ми сподівалися зовсім зник-
нути в череві дикого звіра, що бився в пе-
редсмертній агонії, розтрощуючи навколо
себе все живе ї розкидаючи руїни скель
ї ламаючи тропічну підводну фльору.

Але зуби потвори, хоч і як здавалися не-
зламні, не завдавали нам ніякої шкоди і ми
далі трамалиси борту, і подерта до крові
паша морської стихії з її білястими зубами
ї вищербленими краями рота ламалися об
наш пароплав і проти нашого непохитного
бажання бачити саму океанську стихію в хви-
лину ї оскаженілого танку.

Це була вже справжня буря в Тихому океані, що зненацька з шафірового змінився на темний разбурканий вир, з попелясто-сніжно-білими хребтами на безлічі своїх потужніх хвиль.

Стало темно.

Нас трусило з нечуваною силою, кидало раптово вгору, притискувало аж ось-ось до дна, виносило на найвищий хребет білої велетеньської хвилі-гори, і там наверху термосило так, як би це зробив велетень, взявши малу дитину за крихке тільце й піднісши його понад свою голову.

Залізне створіння, не вгаваючи, кричало і вибліскувало своїми вогнями, що скоро засвітилися вздовж бортів і аж до найвищої щогли.

Але, коли його пров заринався в чорний льох роз'яреного океану, його тіло починало битися, мов в останніх корчах дика потвора здихала від отрути.

Ривіння й шум від роботи машини змішувалося з гострим шумом від ударів об борти корабля бурхливої морської хвилі, що тисячами потоків ринула на незламно-вперту, одважну дитину людського генія.

Steady and swift, where the waves rolled like mountains.
Within the west ravine, whose rifts did pour.
Tumultuous floods from their ten thousand fountains.
The thunder of whose earth - uplifting roar
Made the air sweep in whirl winds from the shore,
Calm as a shade the boat of that fair child
Securely fled, that rapid stresse before,

*And the topmost spray and sunbow wild,
Wreathed in the silver mist; in joy and pride we smiled¹.*

Це місце з Шелі — „Повстання Ісламу“ — цілком висловлює наші відчування під час цієї бурі. І скоро мряка насунула на нас і проковтнула безостанку. Це була вже темна тропічна морська ніч серед розгніваного океану, серед сильній бурі: вона підкралася раптово і несподівано пожерла наш корабель. Ми бачили при світлі електро-лямп тільки самих себе, чардак і двері до нашої каюти, де все лежало знепритомлене по своїх маденьких кабінках, принишкле і напівмертве від морської хвороби й звірячого жаху перед розлютованою стихією океану.

На одну мить хтось відчинив двері зсередини, щоб позирнути на бурю. Той самої хвилини страшезна шипляча білопіняста водяна гора впала на чардак і з кипінням повалила у відтулину, обмиваючи людину рідиною.

¹ Percy Bysshe Shelly The poetical Works. The Revolt of Islam. London. Frederic Warne and Co.

Ось дослівний переклад:

Твердо і швидко, де хвилі єдіймаються мов гори
Серед глибокого провалля, де з вертепів бурхають
Шаені річки, мов з десять тисяч водограїв,
А ревіння їхнє мов громом струшувало землю
І зихорями гнало повітря від берегів —
Там спокійно, як тинь судно тої гарної літнини
Безпечно мчало під тиском потужним,
Серед зливи — брізк і веселок диких
Заквітаних срібною імлою: радісно і гордо ми всміхнулися.

(Шеллі. Повстання Ісламу).

— Ой, ой, ховайтесь, потопаемо! — почули ми безладно звірячий переляканий голос, і сам власник зник у каюті

Хоч ми, стоячи на чардаку, і певні були, що можемо потонути тільки тоді, коли ввесь пароплав піде на дно, однак і нам стало лячно від розпашеної оргії океану, і ми відчували, що нас кожної хвилини може захлеснути велетенська хвиля і знести в море, відірвавши нас від борту нашого судна.

Цілком інстинктивно, не кажучи й одного слова, ми пішли до дверей каюти, хитаючись і стараючись стояти якнайтвердіше на ногах. Коли ми дісталися до входу в каюту, ми почали обережно спускатися, вхопившись за поручні й тримаючись, щоб не впасти. Ми зачинили двері назовні. Внизу у каюті світилося світло від електричних ламп і панувала тиша.

Однак це тільки так здавалося. Більшість бо, а може й усі пасажири, мучилися від хвороби моря, стогнали і з нудьгою запитували себе:

„Коли ж, нарешті, кінчиться ця проклята буря і можна буде заснути хоч на коротку мить“?

Ми попленталися до своїх кабін, тримаючись за всілякі речі, щоб не впасти від несамовитого гойдання й струшування, і залягли у свої ліжка з почуттям нудоти і відрази. Бо коли нагорі нашу нудоту злагіднювало свіже повітря, а увага була зосереджена на розгайданій стихії, то тут через

**випарими й зригуванням багатьох хворих не
було чим дихати.**

Повітря було дійсно насычене поганим ду-
хом, а наше відчуття й очевидність цього, що
наші кабіни були нижче поверхні води, ще
збільшувало наш поганий настрій.

Непомітно, з прокляттям та з нічого не
вартую втіхою й з слабим задоволенням, що
я таки побачив на свої власні очі бурю на
Великім океані, я, нарешті, заснув, чи, краще,
скажім, забувся важким кошмарним сном.

Другого дня ранком, коли я прокинувся,
було тихо.

Вийшовши на чардак, я був засліплений
вогнево - яскравими радісними проміннями
вранішнього сходу і дзеркальною поверхнею
okeану, що займався парким теплим, тропіч-
но-гарячим диханням гарячого дня.

Небозід безкрайо зникав в одвічній синьо-
блакиті, а шафіровий океан посміхався міль-
йонами безжурних сонячних скалок при-
никишої водяної стихії.

З М І С Т

	Стор.
Південна Манджурія	3
Талієн - Ван	16
Японська колонія	31
Вілгуки подій з Росії	41
Японія - Можді	47
Пароплав St.-Albans	67
Південна Хіна - Гонг-Конг	82
Швденно-Хінським морем	105
Маніла на Філіпінах	123
Шафіровий океан	145

Ціна 1 карб.

504

СКЛЕП ВИДАВНИЦТВА
Т-ва ПОЛІТКАТОРЖАН
Харків, Генчарівський бульв., № 8/2